

Usporedba Putovanja po Bosni Ivana Kukuljevića i Pisama s puta Sándora Petőfija u svjetlu prostornog zaokreta u književnosti

Sukalić, Martin

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:281642>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-06-21**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HUNGAROLOGIJU, TURKOLOGIJU I JUDAISTIKU
KATEDRA ZA HUNGAROLOGIJU

Martin Sukalić

**USPOREDBA *PUTOVANJA PO BOSNI* IVANA
KUKULJEVIĆA I *PISAMA S PUTA SÁNDORA PETŐFIJA* U
SVJETLU PROSTORNOG ZAOKRETA U KNJIŽEVNOSTI**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Sándor Bene

Zagreb, prosinac 2019.

Sadržaj

1. UVOD	4
2. POVIJESNI KONTEKST	6
2.1. FERENC KAZINCZY I NJEGOVA PISMA IZ ERDELJA	13
3. PROSTORNI ZAOKRET I KUKULJEVIĆEVI I PETŐFIJEVI PUTOPISNI KORPUSI	16
3.1. PROSTORNI ZAOKRET.....	16
3.2. UVOD U PROSTOR KOD PETŐFIJA.....	17
3.3 UVOD U PROSTOR KOD KUKULJEVIĆA.....	19
3.4. USPOREDBA PROSTORA	21
4. OSVRT NA TOPONIME KAO ELEMENTE NACIONALNOG SAMOODREĐENJA KOD PETŐFIJA I KUKULJEVIĆA	34
5. ZAKLJUČAK	39
6. BIBLIOGRAFIJA	40

Sažetak

Prostorni zaokret je teorija u filozofiji i književnosti koja u prvi plan analize stavlja prostor. Zadnjih desetljeća prostor dobiva sve veći značaj i time otvara mogućnost da se i književna djela analiziraju uzimajući prostor za odrednicu s najvećim utjecajem na autora. Ovaj rad upravo iz tog aspekta analizira dva putopisna korpusa iz doba romantizma i narodnih preporoda – „Putovanje po Bosni“ Ivana Kukuljevića i „Pisma s puta“ Sándora Petőfija. Obojica su djelovali u razdoblju romantizma, pa tako obojica dijele slične stavove i ideje vezane uz nacionalno određenje. Ipak, zbog različitih socio-kulturoloških i političkih pozadina svoje misli i zapažanja dijele na različite načine. U oba putopisa prostor ima prvenstven značaj pa time predstavlja glavnu okosnicu analize ovih dvaju putopisnih korpusa. Rad je fokusiran na uspostavljanje misaonih uzoraka dvaju autora na temelju njihovog doživljaja prostora kroz koje prolaze, i argumentira kako upravo ti prostori imaju važnu ulogu pri definiranju i redefiniranju autorovih nacionalnih identiteta.

Ključne riječi: Kukuljević, Petőfi, prostorni zaokret, romantizam

Összegzés

A térbeli fordulat egy olyan elmélet az irodalomban és bölcsészettudományban, amely szerint a tér az elemzés kulcseleme. Az utóbbi évtizedekben egyre jelentősebb lett ennek az elméletnek a hatóköre, így az irodalmi művek elemzésénél is egyre inkább kiemelik a szakértők a tér elemének fontosságát. A jelen dolgozat fő célja rámutatni a térbeli fordulat elemzési szempontjának jelentőségére és lehetőségeire a horvát és magyar romantika legbefolyásosabb szerzőinek útirajzaiban – Ivan Kukuljević boszniai utazásában és Petőfi Sándor Kerényi Frigyeshez szóló úti leveleiben. Bár mindketten a romantika korában alkottak, más a módszerük a nemzet fogalmának meghatározásában. A nemzeti teret mindketten másképp élik meg, ezért más a véleményük a nemzet jellegéről is. Mégis, mindkettőjüknél a tér a fő váz, amelyet alkalmaznak, hogy köré építsék a gondolat- és ötletthalmazt, amelynek csúcsán a nemzet fogalma áll.

Kulcsszavak: Kukuljević, Petőfi, térbeli fordulat, romantika

1. UVOD

„Mjesto je od prvenstvenog značaja zato što je iskustveni proizvod našeg postojanja.“¹ tvrdi Cresswell, dok Malpas kaže kako „se upravo unutar strukture mjesta otvara mogućnost za nastajanje socijalnih aspekata.“² Oko ovakvih i ideja sličnih ovima u filozofiji i teoriji književnosti dvadesetoga stoljeća razvio se cijeli jedan pravac, koji je, temeljen na prijašnjim iskustvima čovjeka unutar dimenzije prostora, počeo isticati važnost prostora u svim sferama čovjekova djelovanja. Najzaslužniji za takvu redefiniciju prostora u dvadesetom stoljeću bio je francuski filozof Michel Foucault, koji je svoje ideje o identitetu i njegovom određivanju unutar međuljudskih odnosa, socijalnih interakcija i prostora iznio u svojim brojnim radovima (*Nadzor i kazna*, *Povijest seksualnosti* etc.). Foucault se bavi i identitetom, pa bih ja u ovome radu htio nastaviti putem koji je on utro, uzimajući u obzir i ideje Edwarda W. Soje, koji u svojoj knjizi *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* prati pojedine Foucaultove ideje. Nakon kratkog predstavljanja uloge prostora iznio bih i samu ideju ovog rada – komparativan osvrt na razmišljanja dva nacionalna preporoditelja – Ivana Kukuljevića Sakcinskog (Varaždin, 29. 5. 1816. – Puhakovec, 1. 8. 1889.) i Sándora Petőfija (Kiskőrös, 1. 1. 1823. – Fehéregyháza, 31. 7. 1849.) – od kojih je svaki imao vrlo snažan i značajan utjecaj u svojem nacionalnom okruženju. Podudarnost koja me potaknula na odabir usporedbe ovih dviju književno-preporoditeljskih ličnosti je činjenica da su se obojica sredinom devetnaestog stoljeća uputili na putovanje svojim i obližnjim zemljama i krajevima (Posavina i Bosna te Velika mađarska ravan³ i Transilvanija), te su o tome iza sebe ostavili pisane dokaze. Naime, putopis nije bio neobična pojava u devetnaestome stoljeću, štoviše, putopisu možemo pripisati usku povezanost s razvojem domoljubnih ideja, na što ću se i osvrnuti kasnije u ovome radu. Iako na prvi pogled posve različiti, Kukuljevićevo *Putovanje po Bosni* i Petőfijeva *Pisma s puta* (mađ. *Úti levelek*), pisana prijatelju Frigyesu Kerényiju koji je emigrirao u Ameriku, iznose mnogo zajedničkih razmišljanja vezanih upravo uz identitet, točnije nacionalni identitet, a koja se nerijetko manifestiraju kroz razna mjesta, odnosno prostore. Nastojat ću i argumentirati kako su ta mjesta od važnosti pri definiranju nacionalnog identiteta. U svojim djelima Foucault se ne osvrće toliko na nacionalni identitet i njegovu povezanost s prostorom, no moramo uzeti u obzir

¹ Withers, Charles W. J., „Spatial Turn“ in *Geography and History*, Journal of the History of Ideas, Vol. 70, No. 4, 2009., 642.

² Withers, Charles, „Spatial Turn“ in *Geography and History*, 642.

³ Termin *Velika mađarska ravan* odnosi se na Alföld, a koristit ću ga i za kasnije referiranje na tu geografsku cjelinu.

kako je i nacionalni identitet, pogotovo krajem prve i početkom druge polovice devetnaestoga stoljeća, važan dio ukupnog ljudskog identiteta, pa time smatram da ga je kao takvog važno ne samo spomenuti, već i detaljnije proučiti, a za su takav podhvat upravo prostor i mjesta unutar njega od iznimne važnosti. Marinković i Ristić naglašavaju Foucaultovu misao da „kada smo se vratili prostoru – iznenada, u desetljećima nakon prvobitnih Lefebvreovih i Foucaultovih utjecaja – zatekli smo ga preobraženog. Nismo se mogli vratiti *prostoru*, nego *prostorima*. Nismo se vraćali historističkim utopijama, već heterotopijama.“⁴ Nadalje prenose da „to više nije bio cjelovit, homogen, stabilan, čvrstim granicama jasno isparceliran entitet, prostor nezavisan od ljudskih praksi, moći, ideologija i društva.“⁵ Upravo je ta vrsta definicije glavni argument pomoću kojeg ćemo predstaviti zavisnost prostora i ideja oko stvaranja identiteta, i hrvatskog i mađarskog. Jer „prostori više nisu pripadali samo geografiji, već i sociologiji antropologiji, lingvistici i drugim društvenim znanostima“⁶, što znači da u našem slučaju ceste, putevi, gostionice, ravnice, rijeke ili šume nisu više samo prostori, njihova je funkcija izmijenjena i sada izravno utječu na pojedinca kojega je doba u kojemu živu potaknulo da u prostoru oko sebe vidi sastavnice svog identiteta. Tako Poroszló, „koji Tisa posebno voli jer često svraća tamo i nije joj žao dugog puta“⁷ za Petőfija nije samo prostor kraj kojeg prolazi, već djelujući na njegova razmišljanja i pobuđujući u njemu osjećaje postaje nešto između utopije i Foucaultovog pojma heterotopije, prostora „drugog, drukčijeg“ od okoline, i tada ju je moguće izvaditi iz konteksta geografije i analizirati je interdisciplinarno, na primjer dodavši geografskom aspektu sociološki, povijesni ili književni aspekt. Kukuljević, došavši u Bosnu, koju je on, kao i velik broj njegovih suvremenika i sučasnika u narodnom preporodu unatoč utjecaju jedne sasvim različite kulture nazivao „ilirskom pokrajinom“, i ugledavši han izjavljuje: „Kad ga ugledah, ne znadoh čemu da se više divim, ili kući, to jest hanu, ili smradu što je oko njega ležao.“⁸ Ovdje primjećujemo novi aspekt razmišljanja pojedinca rodnom iz Varaždina, na kojeg su utjecaj vršile europske vrijednosti na čelu s idejama potaknutima Francuskom revolucijom. Nemoguće je da Kukuljević nije bio upoznat ili s pojmom prenočišta ili sa smradom koji dolazi zajedno sa smještanjem životinja u za njih predviđene prostore (staje). No u geografsko-socijalnom okruženju (možemo to nazvati i kulturno okruženje, za koje ćemo opet moći izjaviti da je određeno prostorom) u njemu se javlja ideja o jednom novom

⁴ Marinković, Dušan i Dušan Ristić, *Foucaultova geo-epistemologija: geografija, prostori, mjesta*, Zagreb: Holon 4, 2013., 347. Pojam *heterotopija* detaljnije je objašnjen u trećem poglavlju pri opisu i usporedbi prostora.

⁵ Marinković, Dušan i Dušan Ristić, *Foucaultova geo-epistemologija*, 347.

⁶ Marinković, Ristić, 347.

⁷ Petőfi, Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*, III.

(<https://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html>)

⁸ Kukuljević, Sakcinski Ivan, *Izabrana djela*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1997., 332.

obliku mjesta, o „drugom”, o hanu koji treba još konteksta kako bi dosegnuo svoje potpuno značenje kao „novo” kod pojedinca. Nakon toga taj novi prostor pojedinac pohranjuje u svoj ukupni dojam o prostoru na kojemu će, kako ćemo i kasnije vidjeti, temeljiti mnoga druga razmišljanja. Krajnji je cilj ovoga rada na temelju saznanja dobivenih iz povijesnog konteksta devetnaestoga stoljeća i ideja potaknutih prostornim zaokretom kontrastirajući dva književno-putopisna korpusa (*Putovanje po Bosni i Pisma s puta*) dati pregled Kukuljevićevih i Petőfijevih razmišljanja i poimanja vremena u kojemu žive.

2. POVIJESNI KONTEKST

Kako bismo uopće mogli predočiti kako su ova dva književnika razvili svoje književne i preporoditeljske osobnosti smatram da je nužno ukratko predstaviti pojedine događaje koji su obilježili devetnaesto stoljeće, a unutar tih događaja dati i sažet pregled njihovih života, što će, nadam se, rezultirati boljim razumijevanjem razmišljanja i stavova u putopisima.

Prvi značajniji događaj koji svakako moramo uzeti u obzir je Francuska revolucija iz 1789. godine koja je, iako se odvila još krajem osamnaestog stoljeća, postavila temelje za narodne revolucije i „proljeće naroda“ 1848./49. Francusku revoluciju prvenstveno možemo okarakterizirati kao odlučujuću u pogledu formiranja osnovnih ljudskih prava, kao začetak liberalnih ideja, no ona je, postavivši uvjete za temeljne ljudske slobode, promijenila i staležnu strukturu. Promjenom položaja elita višeg staleža i ukidanjem kmetstva, diljem Europe formira se novi oblik srednjeg staleža. Novi se oblik utjecnog građanstva u Mađarskoj, sada s istaknutom željom da postigne društveno-političku neovisnost od Beča i svjestan težine ugarskih doprinosa u obliku prihoda, vojnih postrojbi i sirovina, okreće vlastitom jeziku kao glavnom sredstvu za uspostavljanje čvrste društvene granice između austrijskog i ugarskog dijela carstva. Tu granicu, dakako, treba shvatiti kao način ograđivanja od nemađarskih utjecaja, a uspostavlja se, kao i kod drugih naroda, intenzivnijom uporabom vlastitog narodnog jezika, što dovodi do uporabe narodnog jezika u saboru (slučaj i Mađarske i Hrvatske) i naglog širenja utjecaja putem pisane književnosti. Među istaknute mađarske književne ličnosti koje su još krajem osamnaestoga stoljeća napustile ideje prosvijećenog apsolutizma i krenuli, kako Kontler navodi, „pretvarati šire ugarsko domoljublje u uži mađarski nacionalizam“ valja uvrstiti Ferencu Kazinczyja i Jánosa Batsányija.⁹ Kazinczy je zaslužan i za postavljanje temelja za

⁹ Kontler, László, *A History of Hungary. Millenium in Central Europe*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999., 230/31.

reformu mađarskog jezika, koja će kasnije stvoriti „neku vrstu intelektualnog samopouzdanja omogućivši komunikaciju govornim jezikom o raznovrsnim činjenicama i odnosima u svijetu koji se mijenjao“.¹⁰ Osim toga, odlučujuću ulogu ima i u formiranju duha kojim Petőfi piše svoja pisma, budući da je i sam Kazinczy nekoliko desetljeća prije obišao Transilvaniju, no ipak s malo drukčijim idejama na umu. Rad će kasnije predstaviti i Kazinczyjeva pisma i djelovanje kako bi se stvorio jasniji kontekst za osvrt na Petőfijev putopis. Kontler napominje i važnost Berzsenyija, „koji je klasičnim stihovima pobuđivao plemstvo, koje je moralno propadalo da se preobrazi“ i Józsefa Katone, „čiji je junak postao simbol otpora njemačkoj dominaciji na dvoru kralja Andrije II. u trinaestom stoljeću, a u isto vrijeme slušao prigovore seljaka protiv okrutnosti njihovih zemljoposjednika“.¹¹ Ovi su događaji osigurali daljnji razvoj mađarske domoljubne književnosti, koja je svoj vrhunac dostigla djelima Kölcseyja, Vörösmartyja i Petőfija.

U Hrvatskoj u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća možemo pratiti slična događanja, no koliko je Ilirski pokret sličio mađarskoj borbi za veću jezičnu, društvenu i administrativnu autonomiju, toliko se od nje i razlikovao. Naime, položaj Hrvatske unutar Monarhije bio je znatno drukčiji od položaja Mađarske. Hrvatske pokrajine nisu imale privilegirani status u dualističkoj monarhiji za koji se izborila Mađarska. Zato u Hrvatskoj svjedočimo jedinstvenoj situaciji u kojoj državni vrh ostaje primoran mijenjati svoje interese i surađivati i s Bečom i s Peštom, ovisno o interesima. Kod Markus, tako, nalazimo lijepo sažet problem s kojim se suočila hrvatska državna politika:

„Krajem 18. stoljeća Hrvatski je sabor, nakon centralizatorskih reformi cara Josipa II., donio odluke o čvršćem povezivanju s Ugarskom kao jačom državom, s kojom bi se lakše provodio otpor protiv bečke centralizacije. Već tada se jasno mogla primijetiti osnovna dilema hrvatske državne politike, koja će ostati aktualna do 1918. i koja je bila posljedica uklještenosti između dva moćna politička središta: Beča i Pešte. Nakon bečke centralizacije hrvatski su političari - do 1848. pretežno plemstvo, nakon toga građanstvo - oslonac tražili u Pešti, a pod mađarskim pritiskom tražili su podršku u Beču.“¹²

Složeno pitanje odnosa Zagreba s Bečom i Peštom prožeto je i kontinuiranom nastojanjima da se kod južnoslavenskih naroda Monarhije i šire proširi i učvrsti ideja

¹⁰ Kontler, *A History of Hungary*, 232.

¹¹ Kontler, 232.

¹² Markus, Tomislav, *Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843. - 1867. godine. Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti*, Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. 27, 2009., 294.

panslavizma. U svim je ovim događanjima važnu ulogu igrao i Ivan Kukuljević, početak čijeg političkog djelovanja je obilježio prvi službeni govor na hrvatskom jeziku u Saboru (2. svibnja 1843.). Nadalje, tvrdio je da Habsburgovci, kao njemačka dinastija, moraju prihvatiti prevlast slavenskog elementa u Austriji na temelju povezivanja slavenskih naroda u austrijskim i ugarskim zemljama.¹³ Ovdje možemo, dakle, pretpostaviti kako za cilj drži povezivanje sa slovenskim narodom, kao i slovenskim i hrvatskim manjinama diljem Austrije, a nije spreman zapostaviti čak ni Slovake, koji su u to vrijeme bili dijelom Ugarske (Felvidék), i kao i južnoslavenski narodi bili poneseni idejom nacionalne pripadnosti. Kukuljević ostaje zanesen idejom panslavizma do kraja svojeg političkog djelovanja. Tako na Karadžićevu tvrdnju da je štokavsko narječje obilježje isključivo srpskog jezika, ponesen potencijalnim zajedništvom južnoslavenskih naroda, odgovara naglašavajući važnost sloge između Srba i Hrvata. Kukuljevića je važno spomenuti i kao začetnika hrvatske historiografije. 1850. godine osniva Društvo za povjesnicu, pa tako njegov doprinos ne ostaje samo u sferi politike i književnosti. Vratimo li se u Kukuljevićevu mladost tražeći, osim zanesenosti nacionalnim romantizmom i događanjima potaknutim Francuskom revolucijom, razlog njegovog priključenja Ilirskom pokretu, smatram da ćemo ga pronaći u činjenici da je, završivši vojnu školu u Kremsu u Austriji, bio u službi časnika u Beču, gdje je upoznao Ljudevita Gaja. Potvrdu njegove daljnje suradnje s Gajem pronalazimo kod Tomislava Markusa: „Već 1842. šalje jedan manji članak Ljudevitu Gaju koji je ostao neobjavljen, a u kojem zagovara osnivanje autonomne hrvatske vlade i uvođenje narodnog jezika u javne poslove“.¹⁴ Službujući u Milanu upoznao je i Petra Preradovića.¹⁵

Sándor Petőfi je, kao i Kukuljević, bio jedna od vodećih ličnosti nacionalno-preporoditeljskog pokreta u svojoj zemlji. Svoj život, iz kojega kao najznačajniju pisanu ostavštinu možemo izdvojiti brojne nacionalne budnice (od kojih je najpoznatija *Nemzeti dal*, odnosno *Narodna pjesma*) i poeziju regionalnog karaktera, kao i narodnjačku poeziju, skončao je 1848. smrću u Ratu za slobodu (mađ. *Szabadságharc*) kod Segesvára (današnja Sighișoara u Rumunjskoj). Petőfija ćemo, za razliku od Kukuljevića, u njegovom doprinosu u nacionalno-romantičkom pokretu prepoznati prvenstveno po književnom doprinosu, i to u stihu. Smatram da je izraz „u stihu“ ovdje prikladniji od izraza „poezija“ jer Petőfi odlučujuć korak prema daljnjem razvoju i formaciji svoje pjesničke ličnosti radi upravo epom, i to komičnim epom u

¹³ Markus, *Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske*

¹⁴ Markus, *Ivan Kukuljević*, 295.

¹⁵ Više informacija o Kukuljevićevom životu i stvaralaštvu moguće je pronaći kod V. Brešića „Hrvatski putopisi“, 43.

četiri pjevanja iz 1844. pod naslovom *A helység kalapácsa (Mjesni kovač)*.¹⁶ Epove *Mjesni kovač* i *Vitez Janko (János Vitéz, 1845.)* možemo smatrati vrhuncem Petőfijevih nastojanja iz 1843. i 1844. da poeziju definira kao medij koji svojim karakteristikama nije namijenjen jednoj ili nekoliko društvenih skupina (staleža), već svima. No Petőfijevo stvaralaštvo nije narodnjačko u jednakom smislu kao stvaralaštvo njegovih prethodnika. Petőfi se ne spušta k narodu, već se s njim poistovjećuje.¹⁷ Ne koristi sredstva poput regionalizama ili frazema, već otvara mjesto onima koji postoje u svijesti naroda kao osjećaji.¹⁸ Dakle, naglasak stavlja na stvaranje ugođaja u kojem se narod lako može pronaći. Jedan od mnogih primjera takvih romantičarskih opisa nalazimo i u jedanaestom pismu Frigyesu Kerényiju:

„Kod Szerencsa je pogled najljepši. Prema jugu duga pusta ravnica sve dolje do Tise, prema istoku drveni zmaj koji riga vatru, tokajski brežuljak, stoji sam kao zapovjednik pred vojskom [...]“¹⁹

U trećem pismu Petőfi pretvara krajolik u katarzičan doživljaj za čitatelja (uzevši u obzir da je pisma, kako se i sam nada, neizravno namijenio i široj publici):

„Od prenoćišta nalijevo i nadesno vidjeli smo more u kojem do grla pliva drveće kao kakvi nesretni brodolomci [...] stigao sam do mosta preko Tise, s kojeg sam i nalijevo i nadesno gledao kraj koji nakon izlivanja rijeke svojom bajkovitošću podsjeća na američke prašume.“²⁰

Toponimi poput Tise ili ravni često su središnje sredstvo autorove komunikacije, pa ih tako često nalazimo i u Petőfijevoj poeziji i prozi. Kukuljevićev je putopis, s druge strane, bivajući potaknut drukčijim motivima, sasvim različitog karaktera od Petőfijevog. Petőfijeva pisma potaknuta su prijateljstvom s Frigyesom Kerényijem, a atmosfera u pismima rezultat je snažnog utjecaja romantizma. Kukuljević je živio u istom razdoblju kao Petőfi, no potražimo li toponim rijeke u njegovom putopisu naći ćemo sljedeće:

„Do 25. travnja imao sam već biti u Gradiški, gdje me je moj prijatelj naumio čekati. Ali neuredna plovba parobrodah na Savi zadržava me tri dana u Sisku i ja mogoh jedva dne 25. travnja u noći na remorqueru Dravi krenuti iz Siska put Gradiške.

¹⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon II.*, gl. ur. Marcell Benedek, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978., 480.

¹⁷ *Magyar Irodalmi Lexikon II.*, 478.

¹⁸ *Magyar Irodalmi Lexikon II.*, 478.

¹⁹ Petőfi, *Úti levelek XI.*

²⁰ Petőfi, III.

Posavske obale s naše strane, sve do Stare Gradiške, ako izuzmeš poveća miesta Topolovec, Lonju i Jesenovac, puste su i bez svakoga života...Nu ako je i naša obala savska pusta i neživahna, to se onda može reći od obale bosanske da je upravo sasvime mèrtva.“²¹

Vidimo, dakle, da Kukuljević podnosi mnogo objektivnije izvješće od Petőfija, a jedan od glavnih razloga, kako sam već i napomenuo, može biti upravo subjektivnost koja kod Petőfija proizlazi iz prijateljstva, iz neke vrste dijaloga. Kukuljević putuje kao znanstvenik s jasno određenim ciljem i unaprijed postavljenim zadaćama, ali ga putovanje odjednom namami i na literarne ekskurze, u kojima se jasno očituje kao romantik.²² Kukuljevićeve opisi manjkaju romantičarskim utjecajem, no još uvijek nisu lišeni utopija, otkrivajući tako mnogo o književnom i političkom raspoloženju sredine devetnaestoga stoljeća.

Prije nego što pristupimo analizi putopisnih korpusa valja se još u nekoliko rečenica i osvrnuti na samu tradiciju putopisa u kontekstu romantizma. Dienes piše kako još od dvanaestoga stoljeća možemo pratiti odlaske Mađara na strana sveučilišta, prvenstveno u Pariz, talijanske škole, Prag, Beč i Krakov.²³ Kasnije se putovalo i u središta reformacije: Wittenberg, Heidelberg. No iako su mnogi u te svrhe putovali, tek je Márton Csombor prvi odlučio zapisati dojmove sa svoga putovanja, te ih objavio u svojoj *Europica Varietas* 1620. u Košicama. I sam Csombor izražava čuđenje u pogledu nedostatka zapisa, jer kada kaže:

„Tko ne bi poželio vidjeti takvih ljepota? Kamo god se okreneš, svugdje možeš vidjeti krasote uma [...]. Takvih zemalja, gradova, čudim se, kako mladež našega naroda [...] ne želi vidjeti.“²⁴

Vjerojatno i sam svjestan kako je mnogo njegovih sunarodnjaka prije njega putovalo tim krajevima, no iznenađen je kako je on prvi koji se sjetio te krajeve opisati. Romantizam je donio novine koje su utjecale na tradiciju pisanja putopisa na više razina. Putovanje je tada već više nego što pojam *peregrinatio* obuhvaća. Razlozi putovanju su raznolikiji, više nisu samo religijske ili duhovne prirode, a nadilaze i okvir obrazovanja. Romantičari, povedeni byronovskim duhom, jedan za drugim kreću ispunjavati zadatak koji im je dao Childe Harold: „Na konja! konja!“²⁵. Dok velik dio sjeda na konja, nekolicina slijedi Melvillea i „ne imajući nikakva osobita razloga da ostanem na kopnu, odlučuje da se malo otisnem u svijet, da se

²¹ Kukuljević, Sakcinski Ivan, *Izabrana djela*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1997., 328.

²² Kukuljević, *Izabrana djela*, 35. (predgovor N. Batušića)

²³ Dienes, Dénes, *Szepsi Csombor Márton: Europica Varietas Utószó*, Dunaszerdahely, 2003.

²⁴ Szepsi Csombor Márton: Citat u: Kovács, Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*, Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó, 1988., 93.

²⁵ Byron, George Gordon, *Childe Harold*, prev. Luko Paljetak, Znanje, 1988., 31.

nagleda mora.“²⁶ Više nisu svetišta (*peregrinatio*) i sveučilišta (*peregrinatio academica*) fokalne točke putnika, u romantizmu oni kao da traže sve što nisu svetišta i sveučilišta.²⁷ Byron i romantičari preispituju definiciju putovanja koju par stoljeća prije postavlja Hieronymus Turler: „Istinska ljepota proilazi iz nekog cilja, i gdje nema cilja, tamo, svakako, ne može biti ljepote [...]“²⁸

Još jedan argument protiv Turlerove izjave je Sterneovo *Sentimentalno putovanje kroz Francusku i Italiju* (1768.). On uvodi svojevrsnu revoluciju u putopisnoj literaturi.²⁹ Sterne u tom svome autobiografskom epistolarnome romanu „više drži do vlastitih sentimentalnih zgoda na putovanju radi kojih se i ne drži nekoga plana puta, već put prilagođava trenutnim dojmovima, osjećanju i raspoloženjima.“³⁰ Sterneova recepcija jasno je vidljiva i u hrvatskoj i u mađarskoj književnosti pa tako možemo zaključiti da su njegova djela bila od velikog značaja. Primarni značaj Sterneovih djela očituje se izdizanjem engleskog književnog i filozofskog kruga do položaja koji je u to vrijeme držao francuski literarni i filozofski krug. Naime, iako veoma bogat književnom poviješću i filozofijom engleski krug nije imao status fokalne točke revolucionarnih ideja kakav su imale Italija i Francuska od humanizma i renesanse do prosvjetiteljstva. Nadalje, francuski je bio službeni jezik sudstva i važan jezik u diplomaciji, zasigurno *lingua franca* osamnaestoga stoljeća. Sterne se, dakle, javlja u pravo vrijeme da redefinira kulturne granice Europe i uvede englesku književnost u kontekst nadolazećeg romantizma, a njegovoj recepciji zasigurno je pridonijelo prevođenje njegovih djela na francuski.

Sentimentalno putovanje brzo se proširilo Europom doprinoseći učvršćivanju romantičarskih ideja u intelektualcima diljem kontinenta i jačajući doživljajnu, subjektivnu dimenziju putopisa. Engleska su djela u Mađarsku stizala preko Beča, a *anglomania* svoj začetak duguje ponajviše poboljšanom odnosu Austrije i Engleske nakon Sedmogodišnjeg rata.³¹ Sternea su mađarskoj javnosti predstavili jakobinci, pripadnici Martinovicseve pobune što je moglo naglasiti revolucionarnost samog djela. *Sentimentalno putovanje* prvi je na mađarski preveo upravo Ferenc Kazinczy, koji se prevođenjem Sternea počeo baviti još u

²⁶ Melville, Herman, *Moby Dick*, prev. Zlatko Gorjan i Josip Tabak, Zagreb, Školska knjiga, 1999., 27.

²⁷ Posjet svetištu ili odlazak na sveučilište, naravno, ni u jednom razdoblju nisu bili jedini razlozi putovanja, tu su i vojni pohodi, izaslanstva i dr., no u humanizmu i renesansi svakako su okupirali velik postotak ukupnosti putničkih pothvata.

²⁸ Citat preuzet iz Kovács, Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, 104.

²⁹ Brešić, 8.

³⁰ Brešić, 8.

³¹ Hartvig, Gabriella, *Sterne in Hungary u: The Reception of Laurence Sterne in Europe*, ur. Peter de Voogd, John Neubauer, London: Thoemmes, 2004., 180.

zatvoru kamo je dospio nakon neuspjele pobune, a prijevod *Sentimentalnog putovanja* krenuo je pripremati po izlasku iz zatvora.³² U Hrvatskoj utjecaj Sternea pak pratimo ponajprije kroz njegov utjecaj na *Putositnice* Antuna Nemčića.³³ Još jedna zanimljivost koja stavlja Sternea u kontekst Hrvatske polovicom devetnaestoga stoljeća je i ime *Ivan Sterne* koje je, kritizirajući hrvatske elite i utjecaj njemačkog jezika, koristio autor jednog kritičkog pamfleta (1845.) u svrhu očuvanja anonimnosti.³⁴ Isti je autor okarakterizirao Mađare kao „braću i uzor“, a ključne termine u pamfletu preveo na njemački ironizirajući time njemački utjecaj.³⁵

A nezapaženo u vrijeme romantizma sigurno nije ostalo ni putopisno djelo *De l'Allemagne (O Njemačkoj)* spisateljice Anne Louise Germaine de Stael-Holstein (Pariz, 22. 4. 1766. – Pariz, 14. 7. 1817.), poznatije pod nazivom Madame de Stael. U svojem najpoznatijem putopisu ukazuje na sterilnost koja prijete francuskoj književnosti i naglašava različitost socijalnih okruženja.³⁶ Tvrdi i da čimbenici poput klime, prirode, jezika, uprave ili povijesne tradicije čine ljude različitim te da su te različitosti toliko duboke da je skoro nemoguće da predstavnik jedne nacionalnosti u potpunosti shvati prirodne reakcije predstavnika neke druge nacionalnosti.³⁷ Stavimo li Francuze i Nijemce u taj kontekst naći ćemo ih, prema riječima Madame de Stael, razdvojene Rajnom kao vječnom preprekom, no stavimo li u taj kontekst multinacionalnost Habsburške Monarhije ne možemo više okriviti samo jednu rijeku za sve nesloge unutar monarhije. Ipak, promatrajući situaciju unutar Monarhije možemo se složiti s tvrdnjom da predstavnik jedne nacionalnosti teško može shvatiti prirodne reakcije predstavnika neke druge nacionalnosti, pogotovo u slučaju Hrvata i Mađara, kada su interesi veoma slični, no nacionalni i administrativni aspekti veoma različiti. I ako je istinita njena tvrdnja da slava svake zemlje leži u njenom nacionalnom karakteru, tada je iznimno važno za romantičarsku Hrvatsku i Mađarsku da istaknu nacionalni karakter. No prije nego se taj karakter istakne mora se odrediti, a pokazat će kako u određivanju važnu ulogu igraju i Kukuljevićev i Petőfijev putopis. Ipak, prije nego pređem na analizu korpusa, u jednoj bih se kraćoj cjelini osvrnuo i na ranije spomenuta *Pisma iz Erdelja (Erdélyi levelek)* Ferenc Kazinczyja, jer Kazinczyjeva pisma daju Petőfijevom putopisu jednu dimenziju za kojom Kukuljević nije imao potrebe. Naime, Kukuljević je pionir u svojem području, no Petőfi stiže na već kulturološki mapirano

³² Hartvig, *Sterne in Hungary*, 181.

³³ Jukić, Tatjana, *Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture u : The Reception of Laurence Sterne in Europe*, ur. Peter de Voogd, John Neubauer, London: Thoemmes, 2004., 166/7.

³⁴ Jukić, *Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture*, 171.

³⁵ Jukić, 171.

³⁶ Blankenagel, John C., *Goethe, Madame de Stael and Weltliteratur*, *Modern Language Notes* Vol. 40 No. 3, 1925., 144.

³⁷ Blankenagel, *Goethe, Madame de Stael and Weltliteratur*, 145.

područje, zasigurno svjestan pogrešaka koje su nastale pri prethodnom, Kazinczyjevom mapiranju.

2.1. FERENC KAZINCZY I NJEGOVA PISMA IZ ERDELJA

„Mađarska ne poznaje Erdelj.“³⁸ Ovom rečenicom Kazinczy započinje predgovor svojim *Pismima iz Erdelja* (mađ. *Erdélyi levelek*), a tako kratkom rečenicom uspio je reći tako mnogo. Upravo je ta misao ključna i za njegov, a kasnije i za Petőfijev posjet Erdelju, odnosno Transilvaniji. Kazinczy je u duhu prosvijećenog intelektualca i kao rani romantik krenuo u dio Ugarske koji je u mađarskoj nacionalnoj svijesti uvijek bio od iznimne važnosti, a opet poviješću formiran na drukčiji način. Transilvanija je, iako kontinuirano naseljena mađarskim stanovništvom, kroz povijest bila važna vazalna država Osmanskog Carstva, s druge strane od ranog srednjeg vijeka pratimo pojave značajne njemačke populacije (Sasi), a od razdoblja koje prethodi romantizmu u fokus ulazi i rumunjsko stanovništvo. Iako ovaj prostor stoljećima nosi multinacionalna i multikulturalna obilježja, razdoblje romantizma i narodnih preporoda potiče Mađare i Rumunje da predstavljaju vlastiti nacionalni identitet kao prominentan. Mađari, poput Kazinczyja, tako ističu prisutnost mađarske nacionalne komponente još od Arpadova dolaska na te prostore 889. godine, a Rumunji pak naglašavaju nacionalnu povezanost s Dačanima i Rimljanima, osiguravajući time dug nacionalni kontinuitet na tim prostorima. Teško je i nesvršishodno homogenizirati bilo koji nacionalni identitet u kontekstu današnjice, no moramo uzeti u obzir da je krajem osamnaestoga i u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća to bio ključan korak k daljnjem vlastitom uspostavljanju nacionalnog identiteta. Kazinczy se uputio upoznati Erdelj, no prema njegovim vlastitim dojmovima prvenstveno je išao upoznati mađarsku komponentu Erdelja, jer je ona bila od velike važnosti za učvršćivanje mađarskog nacionalnog identiteta u Habsburškoj Monarhiji. Uzevši u obzir da sačinjava njene istočne granice, Transilvanija je ipak važan dio i za cijelu monarhiju. Prevlast mađarskog nacionalnog elementa na tim prostorima zasigurno znači i snažniji položaj mađarstva unutar monarhije.

Prva velika zanimljivost na koju možemo naići u Kazinczyjevim pismima je njegovo svjedočenje o nacionalnostima Transilvanije:

„Erdelj sačinjavaju tri nacije. Mađari su u Europu stigli s Arpadom 889., Sekelji sebe smatraju potomcima Huna koji su ovamo došli 374. s Balamberom, Sase je pak 1142. iz Saske i Flandrije pozvao Geza II.“³⁹

³⁸ Kazinczy, Ferenc, *Erdélyi levelek*, Budapest: Wilckens F. C. és fia könyvnyomdája, 1880., 3., Erdelj je naziv za Transilvaniju koji više odgovara ovom kontekstu.

³⁹ Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 6.

Odmah zamjećujemo, dakle, kako Rumunje ne smatra ravnopravnom nacijom na području Transilvanije, a nije se osvrnuo ni na već tada znatnu populaciju Roma. Na području Rumunjske danas nalazimo tri mađarska nacionalna elementa: Mađare, Sekelje i Csángó. Iako porijeklo Sekelja nije potpuno razjašnjeno, njihov etnicitet, povijest i kultura teško su razlučivi od mađarskoga, pa je tako prihvaćena tvrdnja da su i oni dijelom mađarstva. Uzmemo li da je tome tako, možemo ustvrditi da se mađarski nacionalni element uz pojedine prekide proteže od zapadnih granica Transilvanije preko središnje Rumunjske (Braşov, Sibiu) sve do obala Crnog mora. No samo u slučaju mađarske administrativne prevlasti u Transilvaniji bi bilo moguće standardizirati erdeljske dijalekte pod jedinstvenom nadležnošću jednog tijela i time od temelja nacionalne identifikacije, odnosno jezika afirmirati nacionalni identitet u sklopu monarhije. Zato je za Kazinczyja bitno upozati Erdelj. I usprkos činjenici da se Kazinczy, poznat kao jedna od vodećih ličnosti jezične obnove, nije otpočetakta aktivno zalagao za bolji položaj mađarskog jezika u odnosu na njemački (tek od 1790. u svojem predgovoru prijevodu Halmeta naglašava važnost narodnog jezika)⁴⁰, mišljenja sam da tada nije od primarne važnosti bilo službeno odrediti i standardizirati jezik, već kulturološki i jezično poistovjetiti erdeljsko mađarstvo s mađarskime. To je za Kazinczyja prvi korak ka spašavanju „nacije utonule i utopljene u letargiju”.

Sustavno isključivši rumunjski nacionalni element iz kulturološke slike Transilvanije kreće se suočavati sa Sasima. Njegov odnos prema Sasima zabilježen u putopisu izazvao je, za pretpostaviti je, mnoge negativne reakcije, prvenstveno kod saskih zajednica Transilvanije. Sasku seosku kulturu prije svega poistovjećuje s rumunjskom, a uzmemo li u obzir da Rumunje odbija prepoznati kao nacionalnost oba kulturna elementa stavlja u negativan kontekst. Oba, dakle, karakterizira kao „divlje, pohlepne i bez kulture”.⁴¹ Začuđujuć je i njegov opis jednog Sasa: „Pola Nijemac, pola Turčin, pola Mađar, a ni Nijemac, ni Mađar, niti Turčin, čudne osjećaje pobuđuje u meni.”⁴² Kao da ističe složenost erdeljske povijesti kao negativnu, nikako mu se ne sviđaju brojni kulturološki utjecaji na ovaj prostor. Nadalje, glede Sasa u svojim pismima tvrdi sljedeće:

„[...] Na jednom drugom mjestu, vani na polju, obratim se jednome nenapadnim glasom; htio sam saznati ime naselja; nije odgovorio. Opet naiđem na jednoga i njemu se obratim; ni taj

⁴⁰ Gergély, András, *Kazinczy a történelemben*, Ragyogni és munkáltni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről, ur. Atilla Debreczeni, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 290.

⁴¹ Bíró, Annamária, *Kazinczy esete a szászokkal*, Ragyogni és munkáltni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről, ur. Atilla Debreczeni, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 338.

⁴² Kazinczy, 137.

ne odgovori. Negdje drugdje su naša kola prolazila pred propovjednikovom kućom; ovaj pobjegne od prozora. Oni kojima sam to pričao po povratku nisu se čudili. Isto su se odnosili i prema njima. Ako sjedne deset Sasa i zađe među njih jedan Nijemac, Sasi zajedno pobjegnu i ostave njemačkog rođaka samog.”⁴³

Zaista, kako tvrdi i Bíró, izgleda da je Kazinczy skupio sve postojeće negativne stereotipe da Sase svojim čitateljima prikaže u što lošijem svjetlu.⁴⁴ Reakcije na ove Kazinczyjeve izjve popraćene su i člancima na mađarskome i njemačkome u novinama *Tudományos Gyűjtemény* i *Siebenbürgische Provinzialblätter*. Autor smatra da Kazinczy stiže prepun predrasuda te da ga pojedine negativne prosudbe sprečavaju u stvaranju vlastitih dojmova:⁴⁵

„Gospodin K. još nije ni čuo saski jezik, a već je uvjerenja da je lišen zvonkosti, vlastitim je sluhom pak htio čuti ono što je čuo od drugih. S takvim stavovima nije teško uzeti predrasude za istinite.”⁴⁶

Prikaz seoskog života Transilvanije za Kazinczyja je prikaz istinske erdeljske kulture. To je prostor pred kojim prestaje ravnica, i u tom novom okruženju Kazinczy se nada da će najbolje karakteristike ovog brdovitog refelja sada pronaći u homogenim seoskim zajednicama. Tako prije nego krene s opisivanjem sela ustvrdi: „Ovdje završava prekrasan vrt, a veseli krajolik zaslužuje da ga se naziva vrtom.”⁴⁷ Nakon toga, mapiravši geografsku granicu dvaju prostora kreće s mapiranjem kulturoloških granica. Osvrće se na svoju domovinu s vrhova planina, spreman da je nakon toga uspoređi s dojmovima koje će steći:

„Vidio sam mnoge krovove svoje domovine, a nisam propustio ni priliku da se popnem na najstrmije vrhove i s njim pogledam uokolo, pa uvidjevši razlike između ovih i onih mogu reći da je ovaj prizor jedinstven i da se vjerojatno ne može pronaći ni na jednom drugom vrhu planete.”⁴⁸

Seoska kultura je, dakle, za Kazinczyja nositelj vrijednosti nacionalnog samoodređenja:

⁴³ Kazinczy, 146.

⁴⁴ Bíró, *Kazinczy esete a szászokkal*, 339.

⁴⁵ Bíró, 340.

⁴⁶ Bíró, 340.

⁴⁷ Kazinczy, 48.

⁴⁸ Kazinczy, 64.

„Ova zemlja seoskog, težačkog naroda, gdje svaki trag *culture* pribjegava u gradove podsjeća me na pjeskovitu ravan u kojoj putnik pola dana može lutati a da ne sretne drugog čovjeka.“⁴⁹

Stvorivši takve dojmove o nacionalnostima i kulturama vezanim uz taj prostor, Kazinczy ostavlja mnogo prostora za doradnju slike o Transilvaniji, a nekoliko desetaka godina kasnije Petőfi je taj koji će poduzeti taj pothvat doradnje te slici u romantičarskoj maniri dodati dublju, estetsku dimenziju već postojećoj povijesnoj.

3. PROSTORNI ZAOKRET I KUKULJEVIĆEVI I PETŐFIJEVI PUTOPISNI KORPUSI

3.1. PROSTORNI ZAOKRET

Kako bih pristupio daljnjem radu, odnosno samoj analizi putopisa, neophodnim smatram osvrnuti se na pojam prostornog zaokreta, budući da će u ovom radu biti glavna poveznica između putopisa koje ću analizirati.

Ideju prostornog zaokreta možemo definirati kao ideju pristupanja analizi određenog predmeta dajući pri tome prednost geografskim, a ne vremenskim ili u specifičnijem slučaju povijesnim obilježjima predmeta proučavanja. Uspostavljanju temelja ovoga pravca u filozofiji i književnosti najviše je doprinio Michel Foucault (kao i H. Lefebvre i J. Berger), pa tako prostorni zaokret možemo označiti i kao postmodernistički pravac, koji je veliku popularnost stekao u zadnjih par desetljeća dvadesetoga stoljeća, a na značaju nije izgubio ni početkom dvadeset i prvoga stoljeća. Davanje prednosti prostornom aspektu pri analizi otvorilo je nove mogućnosti interpretacije autorovih ideja, a takav pristup od velikog je značaja pri analizi putopisnih djela, prvenstveno putopisa ponesenih romantičarskim ili renesansnim idejama, budući da upravo ta razdoblja donose najrevolucionarnije ideje glede poimanja odnosa pojedinca i prostora. Na tragu ideja prostornog zaokreta možemo ustvrditi kako prostor snosi određeniju funkciju u pojedinčevom poimanju svijeta, odnosno, kako prostor zastupa konkretnije ideje od vremena. Bilo koji događaj moguće je odrediti vremenski, no dodavši mu prostornu dimenziju o njemu dobivamo dodatne informacije. Smatram da trenutak, iako veoma jasna i određena jedinica vremena, pri zapisivanju dojmova s puta ne može ponuditi onoliko koliko zapažanje jednog dijela prostora. Time ne tvrdim da je trenutak potpuna oprečnost djeliću prostora, no pri služenju idejama koje sežu u krajnost suprotnu idejama historicizma,

⁴⁹ Kazinczy, 149.

zamislimo trenutak i dio prostora kao suprotnosti. Pri tome, kako tvrdi i Soja, nije cilj negirati ili izbrisati hermeneutiku historicizma, već otvoriti i prostorni aspekt.⁵⁰ Soja dalje tvrdi kako se prostoru još uvijek ne pridaje dovoljno pažnje pri elaboraciji pojedinog predmeta: „Prostor se još uvijek smatra fiksnim, mrtvim, nedijalektičnim, dok vrijeme otkriva kontekst za kritičnu društvenu teorizaciju.”⁵¹ Pri tome naglašava i kako je historijska imaginacija imala središnju ulogu u formiranju kritične društvene teorije.⁵²

Istaknuo bih, dakle, još jednom razmišljanje da se pojedince uže može definirati u prostoru nego u vremenu. Uzmimo za primjer povijesna razdoblja renesanse ili romantizma. Definira li se pojedinac u jednom od ovih povijesnih razdoblja, za njega svakako možemo tvrditi da je u slučaju renesanse ponesen idejama antičkog preporoda ili u slučaju romantizma idejom potrage za identitetom u vlastitoj povijesti posredovanjem folklor, no definira li se pojedinac u prostornom aspektu, na primjer unutar prirodnih ili umjetnih geografskih granica, tada se može poistovjetiti s ostalim pojedincima unutar tih granica koji dijele slične ili iste osjećaje. Više ne govorimo o jednom te istom osjećaju koji dijele pripadnici istog doba, nego o osjećajima koji dijele pripadnici istoga doba u različitim okruženjima. Vjerujem da je i to jedan od načina na koji se može protumačiti već ranije spomenuta Foucaultova misao: „Nismo se mogli vratiti *prostoru*, nego *prostorima*.“ Nema više jednog prostora definiranog jednim razdobljem, već više njih, i oni postaju izmijenjeni djelovanjem pojedinaca.

3.2. UVOD U PROSTOR KOD PETŐFIJA

Kod Petőfija, ali i mnogih drugih romantičarskih pisaca i pjesnika nalazimo brojne naslove prostornog karaktera i simbolike koji služe određenju pojedinca ili nacije. Uzeo bih za primjer nekoliko Petőfijevih stihova kako bih to i obrazložio. Pjesmu *Pusztán születtem...* otvara stihovima:

„*Pusztán születtem, a pusztán lakom.*

Nincs födeles, kéményes hajlokom...”

(„Na ravni sam rođen, to mi je dom.

Za me nije krov, grijan kaminom...”)

⁵⁰ Soja, Edward W., *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London, New York: Verso, 1989., 12.

⁵¹ Soja, *Postmodern Geographies*, 11.

⁵² Soja, 14.

Uzmemo li u obzir da je ravan, odnosno Panonska nizina, a posebno njen istočni dio od velikog značaja pri definiranju mađarskog identiteta i dodamo li tome opširan Györffyjev opis seljaka, što će reći mađarskog seljaka, kojeg opet možemo usko povezati s ravni, koju već možemo smatrati i romantičarskom utopijom, shvatit ćemo početna dva Petőfijeva stiha u potpunosti. Györffy piše:

„Pozabavimo li se imalo narodnim običajima, uvidjet ćemo njihovu nevjerojatnu raznolikost. Seljak do najsitnijeg detalja poznaje domaće životinje, vrste tla, vremenske promjene, zna izrađivati alat, graditi kuće, loviti ribu, divljač, uzgajati životinje, obrađivati zemlju, liječiti ljude, životinje [...] Poznaje trave, drveće, ptice, kukce, razumije njihovu prirodu, korist i ima na umu štetu koju mogu prouzročiti. Može prognozirati vrijeme po položaju sunca, zvijezda. Zna pričati, pjevati, plesati, igrati se, plesti, tkati, šivati, itd.“⁵³

Ovo sve, dakle, kako i sam Györffy nastavlja, govori o manjim zajednicama u kojima su odnosi mnogo čvršći nego u većim gradovima. Usudio bih se u tom slučaju ustvrditi kako Petőfi u svojoj pjesmi ne cilja samo na geografske karakteristike područja koje on i mađarski narod smatraju domovinom, nego jednako toliko i na društveni aspekt tog područja. Bi li ta ista ravan imala jednak utjecaj na Petőfija kada bi znao da je to samo pust prostor? Svakako bi imala utjecaja, no smatram da se upravo u njegovom supostojanju s dijelom naroda koji se nije nastavio udaljavati od načina života kakav se vodio u vremenima koja se ponovno nastoje oživjeti u duhu romantizma krije ishodište osjećaja povezanosti s prostorom. S takvim se slučajevima više puta srećemo i u njegovim pismima:

„[...] ne bih bio spomenuo, no kako smo izišli na hevešku ravnicu, poštovani gospodin je krenuo s blaćenjem ravni, na što sam se ja smatrao da mi je dužnost stati joj u obranu... Nisam si mogao pomoći. Moju ljubav, Francuze, tjesteninu sa sirom i ravnicu neka niko ne blati pred mojim ušima.“⁵⁴

„Hortobágy, dična ravni, ti si čelo božje. Stajem usred tebe i osvrćem se toliko zatečen koliko Švicarac nikad neće biti u Alpama, koliko će samo beduin može biti zatečen u pustinjama Arabije. Kako slobodno dišem dok mi se šire grudi! [...] Beskonačan je horizont, poput okruglog je stola, pokriven modrim nebeskim staklenim zvonima i ne zakriva ga ni najmanji oblačak. Prekrasan je proljetni dan!“⁵⁵

⁵³ Györffy, István, *Alföldi népelet. Válogatott néprajzi tanulmányok*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1983., 480.

⁵⁴ Petőfi, II.

⁵⁵ Petőfi, III.

3.3 UVOD U PROSTOR KOD KUKULJEVIĆA

Kukuljevići su putopisi, kako sam već i napomenuo, mnogo objektivniji, pisani u obliku izvješća iz stranih zemalja ili pokrajina. Osim toga, u Hrvatskoj se razdoblje romantizma poklapa s razdobljem Ilirskog pokreta, pa su se tako političke ideje širile i na književnost. Prije nego pređem na Kukuljevićeve interpretacije prostora i njihovu usporedbu s Petőfijevim prostorima želio bih ovdje dodati pojedine informacije o Kukuljevićevu djelovanju koje će pridonijeti razlikovanju karaktera i svrhe dvaju putopisa. Važno je imati na umu ranije citiranu tvrdnju Nikole Batušića da Kukuljević putuje kao znanstvenik jer upravo ona čini glavnu razliku između dva korpusa. Ako Kukuljević putuje kao znanstvenik, tada Petőfi zasigurno putuje kao pjesnik. Ilirski pokret formirao je Kukuljevića kao političku, historiografsku i znanstvenu ličnost, pa se on tako, za razliku od mađarskog suvremenika, mnogo više koristio znanstvenim oblikom diskursa. Osim aktivnog sudjelovanja u onovremenoj politici i Ilirskom pokretu, u hrvatskoj je povijesti ostao zapamćen i po iznimnim naporima da predstavi hrvatskoj javnosti historiografiju, leksikografiju te kulturnu i političku povijest. Osim *Društva za povjestnicu jugoslavensku* utemeljio *Hrvatsko arheologičko društvo* je te pokrenuo časopis *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*.⁵⁶ Autor je i *Slovenika umjetnikah jugoslavenskih*, prvog umjetničkog biografskog leksikona južnih Slavena kojim je utemeljio hrvatsku povijest umjetnosti kao znanstvenu disciplinu,⁵⁷ a njegovo poznavanje bibliografije za crkvenu, ali i političku povijest osiguralo je i neka od kapitalnih imena nacionalnog umjetničkog paneteona.⁵⁸ Nadalje, neizostavan je Kukuljevićev doprinos širenju panslavističkih ideja koji se očituje i davanjem poticaja sazivanju Slavenskoga kongresa u Pragu 1848. godine.⁵⁹ Uredio je i brojna izdanja starijih hrvatskih pisaca poput Marulića, a pažnje su vrijedna i njegova nastojanja da se glagoljica bolje izuči, prepozna kao staro hrvatsko pismo i znanstveno valorizira te napori da transkribira tekst Baščanske ploče. Primjeri koji izvrsno ocrtavaju njegove panslavističke ideje su pjesme iz zbiraka *Slavjanom* i *Slavjanke*. Tako u *Domovini slavjanskoj* (1844.) ustvrđuje da je „širji slavski dom” od teritorija i Rusije i Poljske i Češke, Hrvatske ili Srbije, štoviše i od Ugarske „Gdje Slovaci sa Rusini/ Vjek prkose mađarštini”. Svoje stavove o potrebi za općom

⁵⁶ Kukuljević Sakcinski, Ivan, Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34496>) (28.12.2019.)

⁵⁷ Kukuljević Sakcinski, Ivan, Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34496>) (28.12.2019.)

⁵⁸ Mance, Ivana, *Kukuljevićev Slovník umjetnikah jugoslavenskih: povijest umjetnosti kao bibliografski univerzum*, Rad. Inst. povij. umjet. 32, 2008., 287.

⁵⁹ Kukuljević Sakcinski, Ivan, Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34496>) (28.12.2019.)

reformacijom slavenstva nastavlja i u pjesmi *Slavjani, ne dajmo se!* (1848.): „Slavjani, ne služimo!/Niti Njemcu, nit Mađaru,/Niti Turkom, ni Taljanu, [...]”.

Ponesen tako idejama o panslavizmu Kukuljević kreće reafirmirati prostor Dalmacije i Jadrana kao hrvatski te pokušati afirmirati prostor Bosne kao južnoslavenski. Toponimi Jadranskog mora i priobalnog dijela Gorskog kotara poticajni su i za iznošenje ideja romantičarskog karaktera:

„[...] otputim se opet prema obljubljenomu meni moru Slavjanskomu [...]“⁶⁰ i „Niz Vratnik dolje sve do Senja valja se prekrasna nova cesta, podobna niti Arijadne u Labirintu.“⁶¹

U svojem se *Putovanju po Bosni* Kukuljević ne dovija romantičarskim opisima u mjeri u kojoj to čini Petőfi u svojim pismima, no u određenim crtama ih ipak možemo pronaći. Razlog tome je vjerojatno formalnosti koju pokušava ustanoviti u pismima, a dijelom i utjecaj Ilirskog pokreta koji je prvenstveno politički pokret:

„Kako se napred po drumu ide, vide se slieva po bèrdima razsute kuće od sela Mile, a za Zaslappjem ugleda se krasni slap rieke Plive, koja se ovdje u devet trakah preko stienah baca i novo jezero načinja. Mi sidosmo tu s konjah, jer je drum bio vèrlo stèrmovit i kamenit, a naslađivasmo se liepim pogledom na slap i na jezero, slušasmo s jedne strane bujavicu vode, a s druge milo pjevanje slavulja sjedećega u zelenom gèrmlju, pod kojim su se pasle ovce i koze blejajući i meketajući. U barah kreketahu žabe, iz daljine zvečaše pastierska trublja od hrastove kore. Tu stade u naravi smies života i mèrtvila, kao što se u toj zemlji posvuda miešaju dva u naravi protivna življa.“⁶²

Svoje misli Kukuljević projicira koristeći ideju da je Bosna, kako je on i brojni njegovi suvremenici nazivaju, Ilirska pokrajina, pa je samim time više vezana uz hrvatsku, a ne osmansku povijest. Takve primjere nalazimo kroz cijeli putopisni korpus:

„Vidi se nieka srodnost zemlje i naroda s jedne i s druge strane Save, ali se vide s obih stranah i žalostne posledice tužne prošastnosti. Ovdie i ondie isti narod, tuđim duhom tjeran u međusobnu kèrvnu borbu, palio, robio, plenio i ubijao je svoga susjeda i brata kroz tolika stoljetja i vjekove.“⁶³

⁶⁰ Brešić, Vinko, *Hrvatski putopisi*, Zagreb: Naklada DiVič, 1996., 44.

⁶¹ Brešić, *Hrvatski putopisi*, 47.

⁶² Kukuljević, *Izabrana djela*, 354/55.

⁶³ Kukuljević, 328.

„Svaki si može pomisliti, koje ćuti obuzmu domoljubnoga Hèrvata, kad ugleda pèrvokrat ovaj grad, u kom leže tolike uspomene slavne i tužne. Tu stolovahu niegda jajački banovi. Tu je sjedio i ban Vuk Hèrvatić, za vrieme velikoga kralja Tvèrdka I., a za njime njegov slavni sin Hèrvoja Vukčić Hèrvatić, ban jajački, kasnije vojevoda bosanski, herceg splietski i najmestnik kralja Vladislava u Dalmaciji i Hèrvatskoj.“⁶⁴

„Ravnodušan putnik inostranac, kad prođe kroz Bosnu, može se diviti veličanstvu prirode i liepoti njenih predjelah, ali o narodu će reći da je prost, glup i divji, a zemlja da je sasvim barbarska i da ne ima velikih prednostih pred najneizobraženijimi zemljami svieta. Domoljubni putnik našega naroda mislit će pako tužnim sèrcem na žalostnu ovu zemlju ili ju je skroz prošo ili u nju samo zavirio [...] Nit je kèršćan niti ristjan ono što su bili stari Bošnjaci i njegovi predjedovi, ali nije turski Bošnjak Turčin, jer nauk Muhameda nije satro u njemu narav i ćud slavensku, ni ljubav k običaju i jeziku pradjedovah svojih. Ja bi reko da turski Bošnjak još uvijek najćistije govori bosanski, samo kad hoće da ne mieša turske rieči. Njemu je Osmanlija još uvijek tako tuđ, kao svakomu od našega naroda.“⁶⁵

3.4. USPOREDBA PROSTORA

Zanimljiva paralela koju bih htio povući između ova dva putopisa je putovanje u krajeve za koje možemo tvrditi da su autorima bliski, no ipak ne pripadaju u okvir svakodnevnih kretnji i socijalnih interakcija. Takva je Bosna za Kukuljevića, no i Transilvanija (Erdelj) za Petőfija. Bosna je za Kukuljevića jedna velika heterotopija sastavljena od niza manjih heterotopija, izmijenjena utopija koja gubi karakteristike utopije kakvu on nalazi u prošlosti.

Za Petőfija je Transilvanija ipak bliže utopiji nego heterotopiji, štoviše na trenutke se čini da je bliže utopiji od Velike mađarske ravni (*puszta*). Petőfi i sam tome otkriva razlog više puta u pismima. U uvodnoj rečenici prvo pisma napisanog 9. svibnja 1847., kada je započeo svoje putovanje Petőfi piše: „Ovih dana krećem prema Szatmáru⁶⁶, gdje me čekaju raširene ruke da me zagrlje i možda pokoja olovna batina.” Dakle, glavni povod, koji cijeli korpus pisama čini utopičnijim je ljubav, susret s voljenom osobom. Zaključujemo da je glavni povod ljubav, odnosno stupanje u brak s Julijom Szendrey, jer je upravo to glavna tema većine zadnjih pisama poslanih u listopadu iste godine. Petnaesto pismo, napisano 14. listopada 1847., počinje ovako: „Eto, amice, oženio sam se... nadam se da mi nećeš uzeti za zlo što ti se obraćam s amice [...]”

⁶⁴ Kukuljević, 355.

⁶⁵ Kukuljević, 373/74.

⁶⁶ Danas Satu Mare, Rumunjska

Osjetna euforija kao da ciljano pretvara okolinu u utopiju, pa zato ne možemo govoriti o heterotopijama kao kod Kukuljevića. Treba uzeti u obzir i da ovime ne pokušavam suprotstaviti utopiju heterotopiji, i samim time izjednačiti heterotopiju s distopijom, što je i nemoguće imajući na umu da je heterotopiju već definirao Foucault.

U svome članku u engleskom izdanju *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias* Foucault tvrdi kako je prostor u srednjem vijeku bio prostor lokalizacije, što će reći da je postojala hijerarhija prostora. Postojali su sveti i profani, zaštićeni i nezaštićeni prostori. Odras toga vidimo u postavi i iskorištavanju prostora u feudalnom sustavu. Također, prostor se, barem sa gledišta kozmologije, kako navodi Foucault, dijelio na zemljaski, nebeski (*celestial*) i nadnebeski (*supercelestial*). Nadnebeski se prostor odnosio na nebeski onako kako se nebeski odnosio na zemaljski.⁶⁷ Galileovo otkriće tako nije bilo revolucionarno samo u pogledu rušenja dotadašnjih shvaćanja prirode svemira, već je otvorilo prostor lokalizacije novim idejama. U središtu više nisu bili prostori postavljeni u odnosu na druge prostore, već su postali prostorima ekstenzije, vječno se krećući. Kako je čovječanstvo napredovalo prema današnjici na značaju je dobila i organizacija prostora. Kako se prostor organizira svaki odnos između dva predmeta u prostoru dobiva na značaju, jer najefikasniji odnos dvaju predmeta u prostoru u moderno doba rezultira najpogodnije. Foucault se koncentrira na dva prema njegovom mišljenju ključna tipa prostora koji su odnosu sa svim ostalim prostorima, ali na način kojim izvrću ili neutraliziraju te odnose – a to su već spominjane utopije i heterotopije. Utopije definira kao postavbe koje manjkaju prostora. Dakle, ako manjkaju prostora znači da su još uvijek na razini ideje, no mislim da neću pogriješiti ako ustvrdim da ta ideja u shvaćanju pojedinca zauzima određeni prostor, jer je on u interakciji s prostorom dok stvara utopiju, u suprotnome bi teško mogao dobiti ideju utopije.

Za razliku od utopije, pojam heterotopije, s druge strane, skoro je nemoguće definirati u jednoj rečenici. Foucault navodi šest glavnih karakteristika prema kojima se mjesto može definirati kao heterotopija. 1) To je stvarno ili izmišljeno mjesto koje je dio svake kulture na Zemlji. Ovisno o kulturi, može se podijeliti na heterotopiju krize, karakterističnu za primitivnije zajednice, ili onu odstupanja, svojstvenu suvremenijim kulturama. Heterotopije krize u primitivnijim su društvima bile privilegirana, sveta, zabranjena mjesta namijenjena pojedincima koji su se u odnosu na ostatak društva nalazili u određenoj vrsti krize. Heterotopije odstupanja namijenjene su pojedincima čije ponašanje izlazi iz okvira zadanih normi društva

⁶⁷ Foucault, Michel, *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*, New York: Routledge, 1997., 2

(psihijatrijske klinike, zatvori i sl.). 2) Društvo može prenamijeniti već postojeću heterotopiju. Ovdje Foucault koristi primjer groblja - mjesta koje je svakako „drugo“ u odnosu na ostale prostore neke zajednice, no ipak je, uzevši u obzir ceremonijalne obrede kojima prisustvuju obitelj, poznanici, povezano s ostatkom te zajednice, a time i s ostalim mjestima. Groblje je u srednjem vijeku zauzimalo središnji prostor oko crkve, no jačanjem ateizma u moderno doba i „uzdizanje kulta mrtvih“, kako Foucault kaže, te je ideja o smrti kao kraju života, dovela s jedne strane do pridavanja većeg značaja zbrinjavanju pokojnika, a s druge strane o udaljavanju groblja prema periferiji grada, gdje će vjerojatnost inkontaminacije nekom bolešću biti minimalizirana. Time je heterotopija prošla prenamjenom. 3) Heterotopija ima sposobnost jukstapozicioniranja raznih, međusobno nespojivih prostora ili lokacija u jednom, stvarnom mjestu. Karakteristike određene heterotopije mogu prizvati u sjećanje elemente nekih drugih prostora. To je lakše shvatiti ako se uzme u obzir da je riječ o „dručkijem“ prostoru, pa je normalno da će pojedinac koji pristupa „dručkijem“ pronaći neke svojstvenosti njemu poznatog. Kukuljević se približava toj ideji. Čuvši jaciju, gotovo trenutno pomišlja na zvona, na raspoloženja koja su religijski obredi sposobni pobuditi, pa time povezuje prostor u kojem boravi s prostorima od kojih je fizički udaljen, no koji su vividni u sjećanju:

„Taj večer slušao sam pèrvi krat pievanje jacije. Krasno i turobno ovo pienje udara duboko u sèrce čoviečje. Tužan glas hodže iz visokoga munara u noćno gluho doba, ječi po zraku kao nadzemni zvuk i probuđuje u čovjeku nieku tajnu neobičnu ćut, koja ga nehotice tjera ili k pobožnosti, ili k dubokomu razmišljanju. Naša kèrščanska zvona imadu istinabog također nieku vlast i silu nad čovječim čuvstvom, ali glas pienja turobnoga u noći unilazi u dubljinu duše i dira u najtanje žice našega sèrdca.“⁶⁸

Kod Petőfija reprezentaciju takve situacije nalazimo u već navedenom citatu iz prvoga pisma: „Ovih dana krećem prema Szatmáru, gdje me čekaju raširene ruke da me zagrlje i možda pokoja olovna batina.“⁶⁹ Dakle, heterotopija (u ovom slučaju prostor jednog grada) naglasila je da Petőfi odlazi tamo radi ljubavi, ali je i naglasila da je njegova pjesma „Nagy-Károlyban“ izazvala negativne reakcije vlasti.

4) Heterotopije su, kaže Foucault, većim dijelom vezane za dijelove vremena. Odnosno, funkcioniraju u potpunosti kada se ljudi nađu na razdjelu vremena. Osjeti li pojedinac da se nalazi na takvom razdjelu, može pribjeći heterotopiji.⁷⁰ Smatram da romantizam, kao veći

⁶⁸ Kukuljević, 337.

⁶⁹ Petőfi, I.

⁷⁰ Foucault, *Of Other Spaces*, 6.

razdjel na vremenskoj liniji povijesti, veoma jasno nudi takvu opciju. U slučaju romantizma, po mome mišljenju, prema toj karakteristici heterotopija se približava utopiji. Sljedeći argument u ovom je slučaju usko vezan uz prethodno spomenut. 5) Heterotopije uvijek pretpostavljaju sustav otvaranja i zatvaranja koji ih izolira i čini probojnim u isto vrijeme.⁷¹ Foucault navodi da su za pristupanja pojedinoj heterotopiji potrebne karte, ulaznice, dopuštenja i sl. Prema tome u ideju heterotopije ulaze saune, hamami, kazališta, kina. Želio bi istaknuti kako romantizam otvara prostor mnogim takvim heterotopijama. Pristup heterotopiji nije uvijek ograničen na konkretan predmet koji dopušta ulazak, to isto tako može biti bilo kakva vještina ili drugi doprinos kojim ćemo osigurati mjesto. Smatram da je i ideja nacionalnog opredjeljenja doprinos takvog tipa. Otvara mogućnost pristupa raznim mjestima, stvarnim ili fiktivnim, u kojima jedan uži ili širi krug ljudi može dijeliti ideje i interese vitalne za stvaranje nacionalnog identiteta. 6) Heterotopije u odnosu na ostatak prostora imaju funkciju djelovati između dva pola. S jedne strane stvaraju prostor iluzije koji otkriva iluzornost stvarnog prostora, a s druge strane formiraju stvaran prostor, savršen koliko je naš nesavršen.⁷² Zato je za Foucaulta brod primjer heterotopije *par excellence*, „plutajući dio prostora, mjesto bez mjesta, neovisno, zatvoreno u sebe, a opet otvoreno beskrajnom oceanu, a opet od luke do luke povezuje ekstreme poput javnih kuća i kolonija”⁷³ (juktapozicioniranje prostora različitih svojstava).

Uzevši sve rečeno u obzir, smatram da je za Petőfija Szatmár heterotopija *par excellence*, iako je prema svemu navedenom na putu da postane utopija. Za Kukuljevića to bi moglo biti Jajce. Prisjeća se dijela povijesti kada je grad bio stolno mjesto jajačke banovine, a primjećuje i kako je prostor izmijenjen kad je spao pod tursku vlast (prenamjena crkve u džamiju, Ícisar namijenjen samo poglavarstvu, preoblikovanje reljefa i dr.):

„Tu je žalibože gore i dole sve od turskih Bošnjakah prorovano, koji su tude tražili zakopano blago, ne misleći da će naći samo mèrtvačke kosti. Ova obćenita hlepnja za podzemnim blagom, uzrok je bila svemu razoru starinskih spomenikah bosanskih, a ne zna se pravo, tko je u novije doba više razorivao ono malo ostanakah starinskih, da li turski ili kèršćanski Bošnjaci, koji pod svakim starinskim kamenom i zidom slute zakopano blago i novce, ne znajući, da sve blago i bogatstvo ovoga svieta u čovječjoj šaki i pameti leži. Da oni

⁷¹ Foucault, 7.

⁷² Foucault, 8.

⁷³ Foucault, 9.

više rade i da se više uče, ne bi tražili tuđe namišljeno bogatstvo, već bi ga svojim trudom stekli, kao što čine izobraženi narodi.“⁷⁴

Moj je cilj pokazati, počevši od Foucaultove osnovne definicije heterotopije, kako značenje tog istog pojma može širiti ovisno o pojedincu. Ipak, moguće je pronaći i primjer kod kojega svjedočimo formiranju utopije, pa ga samim time načelno ne možemo objasniti kao utopiju:

„[...] Kada se stiže u Peštu, već na nekoliko milja od grada vidno se mijenjaju ljudi, stvari, takoreći i zrak. No oko Kolozsvára⁷⁵ nije tako. Ovdje ništa ukazuje na to da se približavate glavnom gradu jedne države [...] Kada sam stigao do vanjskog dijela grada, odmah sam pomislio da sam došao u Debrecen: seoski kućerci i beskrajno more blata po ulicama, no kada smo ukloparali kroz mađarska vrata u užio dio grada: promijenio se svijet.”⁷⁶

Odmaknemo li se čak i od ideja utopije i heterotopije, vidjet ćemo da se i Petőfi i Kukuljević uklapaju i u Foucaultovu, štoviše, ideju teorije prostornog zaokreta o interakciji promatrača i prostora. Prostor promatrača čini dijelom svojeg „lokusa“. Foucault na primjeru Velazquezove slike „Las Meninas“ potvrđuje tu interakciju. Jer kod Velazqueza predmet, odnosno tema slike nije samo već postojeća postava na platnu, nego i sam promatrač. Promatrač je dodatni faktor i kao takav ne može biti izuzet iz cjelokupnog prostora. Samim stvaranjem razmišljanja o prostoru u kojem se nalazi on već započinje interakciju s prostorom. Cilj putovanja sada već postaje više od priopćenja iz kojega će čitatelj shvatiti položaj zemlje, pa samim time lakše pojmiti opisane i predstavljene putove i gradove, kao što navodi Márton Csombor od Szepsa početkom sedamnaestoga stoljeća.⁷⁷ Stvaranje novih ideja kao produkt interakcije s prostorom nastavilo se razvijati nakon renesanse, kroz barok i romantizam, u kojem je, smatram, doseglo vrhunac. „Zaokret prema prostoru ne razotkriva tek samoruzmljivu činjenicu da je čovjek uvijek već smješten, da uvijek već nastanjuje određeni prostor, nego da on taj prostor (pre)oblikuje i afektivno-kognitivno kodira.“⁷⁸ Ipak, mogli bismo dodati i da takav scenarij vrijedi za svakog putopisca s obzirom na to da se putopis temelji na dojmovima, koji se mogu iznijeti subjektivno ili objektivno.

⁷⁴ Kukuljević, 358.

⁷⁵ Danas Cluj-Napoca, Rumunjska

⁷⁶ Petőfi, XVII.

⁷⁷ Szepsi, Csombor Márton, *Europica Varietas*, Felelős kiadó: Dobó Ferenc, Kolozsvár, András László könyvnyomda, 1943., 15.

⁷⁸ Grgas, Stipe, *Mjesto, granica, identitet. Prostor u hrvatskoj književnosti i kulturi*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2014., 51.

Foucault objašnjava kako Don Quixote putuje ne prelazeći jasno definirane granice razlike i ne dotičući esenciju identiteta.⁷⁹ Okarakteriziran je kao „marljiv hodočasnik“, „junak Istoga“⁸⁰, ne uspijeva preći granice „istoga“, proširiti identitet. Možda je srž identiteta (re)definirana u romantizmu, pa su tako Kukuljević, Petőfi i putopisci toga razdoblja na put kretali s redefiniranom idejom putovanja. Sklapanje braka je povod putovanju za Petőfija, no njega putem obuzimaju drukčiji osjećaji: ponos, domoljublje, pripadnost. On kao da odlazi ponovno opisati Transilvaniju i ispraviti Kazinczyja. Kukuljević ide upoznati Bosnu, no kroz usporedbe on na kraju uspijeva rekapitulirati srž svog identiteta: slavenstvo, hrvatstvo. Upravo se po tome Kukuljevićev odlazak u Bosnu ipak razlikuje od odlaska Matije Mažuranića desetak godina prije. Matija je 1847. u Bosnu otišao s ciljem da podnese izvješće koje je naslovio „Pogled u Bosnu“ i koje je, kada je objavljeno, postalo prvim primjerkom modernog putopisa u Hrvatskoj. U predgovoru svojem putopisu Mažuranić iznosi svoj glavni motiv: „Da li nije vrijeme jurve da se već jedanput obazremo i najprečim putem sami vidimo u kakvom se biću ovaj dio naše Ilirije nalazi?“. Kukuljević svoj razlog iznosi u sličnom duhu, ali s izraženijim romantičarskim predznakom:

„Dne 19. travnja 1857. primio sam pismo iz Stare Gradiške od moga priatelja A.V. koj mi pisa, da je naumio u svojih poslovih poći u Bosnu i da će mu biti milo, ako ga budem pratio onamo. Premda biahu jedva minula dva mieseca što sam se iz dalekoga i dugoga puta talijanskoga vratio bio kući, odvažio sam se ipak zadovoljiti pozivu moga priatelja, jer već odavna biaeše tajna moja želja zaviriti u susiednu Bosnu, odkuda su došli pradiedovi moji i toliko inieh porodica h èrvatskiah; gdje se govori isti jezik kao i u nas; i koja nam je ipak, poradi različne vlade i upravljanja, dalja i stranija od Rima i Pariza.“⁸¹

Petőfi isto tako kreće u potragu za onim dijelom mađarskog identiteta kojeg u Pešti ne uspijeva pronaći. Ističe tišinu Pešte u rano jutro, koja je potpuna suprotnost Pešti preko dana: „[...] još je tiha bila Pešta, ta divovska košnica u kojoj je iz dana u dan zujanje toliko glasno da i nebo zaboli uho.“⁸² Taj dio zasigurno pronalazi kod Debrecena: „Hortobágy, dična ravni, ti si čelo božje. Stajem usred tebe i osvrćem se [toliko] zatečen.“⁸³ Petőfi, tako, svoj identitet redefinira fizički se i duhom udaljavajući od Pešte, dok Kukuljević svoj identitet (re)definira

⁷⁹ Foucault, *Michel, The Order of Things*, New York: Vintage Books, 1994., 46.

⁸⁰ Foucault, *The Order of Things*, 46.

⁸¹ Kukuljević, 327.

⁸² Petőfi, II.

⁸³ Petőfi, III.

kroz razgovore i zapažanja temeljena na nacionalnim i religijskim razlikama (slavenstvo i neslavenstvo te kršćanstvo i islam):

„Domaćin Dervišbeg jest čovjek ugledan i gladak, zauzet ta reforme i napredak, ne peganja kèršćane, ne htjede podpisati tužbu proti bivšemu travničkomu kajmakamu Šefki-efendiji, kojega Turci obtužiše u Carigradu, jer je kèršćane branio. Mi se razgovarismo s njime o svačemu i o našem jeziku, kojega veoma cieni i o kojemu reče, da se najbolje govori u Hercegovini, jer nije tako pomješan s turskimi rječmi kao u Bosni. On žali za Bosnu, što je tako daleko zaostala za drugimi zemljami slavenskim, - pozna ponješto njezinu prošastnost i uzrok propasti, tuži se na drumove i na glupost ljudih, koji niesu nikuda putovali i ništa vidjeli.“⁸⁴

„S mojim prijateljem A. V. želio sam još razviditi nekadašnju cèrkvu sv. Kate, a sadašnju džamiju. Kad mi na vrata avlije, eto ti stupi pred nas nizamski vojnik sa sabljom te reče nešta po turski. Mi ga ne razumjesmo, već to jedino vidismo da nas ne pušta unutra. Kad smo pošli malo dalje, psujući da ne možemo viditi cèrkvu, pridruži se k nama skrovito jedna kèršćanska žena i reče: „Ono je bila negda sveta naša cèrkva, sad u njoj Turci barut čuvaju, ali bit će opet naša ako Bog da i sveta Maria.“ To reče pa otide, vidivši da se nekoliko Turakah približuje.“⁸⁵

Na temelju ovakvih zapažanja Kukuljević u svome „Utisku putovanja“ u zadnjemu poglavlju iznosi:

„Narod je kriepak i tvèrd na tielu, blag na ćudi, bistar umom, vješt od naravi svakomu mehničkomu poslu. Što ima značajnih pogriješakah baštinio ih je po različitoj vjeri, koju mu donesoše ili narinuše iz Rima, Bizanta i Meke, te po običajih kojimi ga upozna Iztok ili Zapad. Nehajnost za svoje, lukavost naprema nepoznatomu i poglavarstvu, mèržnja prema napredku i svemu što je tuđe, a i povjerenje u udes, to su glavne mahne stanovnikah bosanskih.“⁸⁶

Uvidjevši kako Bosna nije primjer „ilirске pokrajine *par excellence*“, hrvatski preporoditeljji (Kukuljević, M. Mažuranić, I. F. Jukić) kroz svoje zapise nastoje potaknuti svijest o Bosni kao „ravnopravnoj ilirskoj pokrajini“. Ivan Frano Jukić još 1843. piše: „[...] moći ćete imati pojam od ove krasne, a toli zanemarene pokrajine slovinske.“⁸⁷ Irina V. Popova-Nowak u svojem članku izdvaja jedan citat Gilberta Keitha Chestertona: „Najupadljivije kod nekog

⁸⁴ Kukuljević, 366.

⁸⁵ Kukuljević, 367.

⁸⁶ Kukuljević, 373/4.

⁸⁷ Ježić, Slavko, *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Izdavačka kuća Zora, 1955., 70.

stranog naroda nije toliko činjenica nalazimo li poznate stvari ili ne, već to što ih nalazimo na neočekivanim mjestima.“⁸⁸ Smatram da se ta izjava nadovezuje na to kako prostorni zaokret oblikuje pojedinca. Putnici u stranim zemljama uvijek nalaze poznate stvari, u krajnjem slučaju kao jukstapozicionirane heterotopijama, no ono što utječe na njih je u kojem obliku, redu, uređenju nalaze te stvari. Kukuljevića ne brine hoće li naići na kršćane i utjecaj kršćanstva, već u kakvoj će taj mjeri ono utjecati na okolinu. Ne brine ga hoće li pronaći tragove unapređenja, modernizacije, već u kakvoj mjeri, kako će se oni manifestirati. Ovakva je tvrdnja važeća i kod Petőfija. U više se prilika obojica osvrću na pojedine primjerke državne infrastrukture. Takvi su osvrti jedan aspekt poimanja i definiranja prostora. Kukuljević primjećuje:

„[...] uzme stvari, baci ih na svoja kola, koja komadića gvozdja nikada vidila niesu, pokaže nam zatim miesto, što je bio iz siena za nas priredio, a kad sednemo, džipi na kola, prekèrsti noge, potjera bičem konje, a konji sve liepo korakom po blatu i po grabama do Turske Gradiške. Kad preplivasmo mlake što rese gradske prostorine gradiškanske, dođosmo, na moje najveće udivljenje, na kaldermani drum [...] Duskora dođosmo na stari bosanski drum, i tu je valjalo opet skakati po grabama i plivati po blatu i močvarah. Našli smo i niekoľiko mostovah načinjenih za silu iz dèrveta [...]“⁸⁹

„Džamije turske sagrađene su tu sve iz dèrveta, stoga ih niesam išo ni gledati, a i blato, što po ulicah preko miere leži, ne daje da se čoviek baš ugodno tude sprohađa.“⁹⁰

I u Petőfijevim pismima nailazimo na veoma slične situacije:

„Prijatelju, jesi li bio ikad u Debrecenu? Jesi li vidio ovaj grad široke ravni, odnosno široku ravan ovoga grada? ako se želiš ugušiti u prašini ili blatu samo ovamo dođi [...]“⁹¹

„Uvijek sam govorio da je Alföld najdivnija pokrajina na Zemlji, no čak me ni ljubav prema njoj nikad nije dovela do toga da hvalim njene puteve [...]“⁹²

„I nije dosta što sam putovao Alföldom, k tome je još 10, vjeruješ li: deset kišnih dana prethodilo mome putu, i k svemu je još i na putu dva dana kišilo [...] Kola su bila natkrivena,

⁸⁸ Popova-Nowak, Irina V., *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750-1850.*, Korall 26., 128.

⁸⁹ Kukuljević, 331.

⁹⁰ Kukuljević, 330.

⁹¹ Petőfi, III.

⁹² Petőfi, VIII.

nego se toliko blata skupilo po kotačima da smo, u najdoslovnijem smislu, stajali svakih sto metara i vilama skidali nesnošljivi crni putar s palaca kotača.”⁹³

Zaista, 1830-ih i 1840-ih godina mađarski su „hitri seljaci” počeli predstavljati ozbiljnu konkurenciju austrijskim prevozničkim kompanijama, jer su bili jeftiniji i brži, iako su značili neudobniji način putovanja za mađarske i strane putnike.⁹⁴ Naravno, postojanje takvih cesta i puteva sredinom devetnaestoga stoljeća nimalo nas ne bi trebalo čuditi. Još nije bilo prošlo ni stoljeće od Francuske revolucije i korjenite promjene društvenog ustrojenja, ukidanja feudalizma i većina je europskih država tek kretala na put modernizacije. Vezano uz takvu vrstu puteva, Györffy pruža detaljan opis alföldskog prometa: „Postojalo je kod alföldskih Mađara posebno prijevozno sredstvo [...] takozvani brod za blato. Bilo je to plosnato, prosto vozilo koje su vukli konji.”⁹⁵ Ipak, u duhu nacionalnog romantizma nacionalni bi preporoditelj iznosio svoja zapažanja ili zamjerke s ciljem da se infrastruktura što brže i efikasnije modernizira i da se dostigne prosperitet vlastitog naroda.

Osim na unapređenje infrastrukture, pažnja se obraćala i na gostoljubivost, bilo vlastitih sunarodnjaka ili pripadnika drugih naroda, koja se smatrala važnim elementom svakog putovanja. Ljubaznost ugostitelja igrala je veliku ulogu u stvaranju ukupnog dojma kod stranih putnika, a posljedično i kod prezentiranja vlastitog naroda Europi. Petőfi u takvim situacijama ne propušta priliku reagirati, a uz to i nalazi priliku da i sam prezentira Mađara:

„Ako čovjek putuje Alföldom, osim blata probleme mu stvaraju i krčmari. Uvijek isto s krčmarima, prijatelju. Trebaš platiti da bi ti se obratio s dvije-tri riječi, a jesti ne da ni ako platiš. Ne da i gotovo. Tražiš li nešto, kaže nema, ili da neće radi toga slagati vatru. Tako se desilo na dva mjesta u biharskoj županiji [...] Jeo sam, i nisam; dali su mi što se njima sviđalo, a ne što sam tražio, a i to su stavili pred mene kao da mi iz božje samilosti daju. No nisam prigovario, štoviše, dobro je sjelo, da, dobro je sjelo, jer sam shvatio da Mađar ne voli služiti, da nije stvoren da služi, tako mi svega!”⁹⁶

U ovom citatu nalazimo poveznicu sa stihom koji se više puta ponavlja u pjesmi *Szakácsének* („Kuharska pjesan”) Ferenc Faludija: „*Úr a szakács és nem szolga*” („Kuhar je gospodin, a ne sluga”).⁹⁷ Jasno je da „ponos” koji ne dopušta krčmaru da složi vatru radi samo

⁹³ Petőfi, VIII.

⁹⁴ Popova-Nowak, *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája*, 129.

⁹⁵ Györffy, *Alföldi népelet*, 363.

⁹⁶ Petőfi, VIII.

⁹⁷ Cijela pjesma, kao i detaljna razrada konteksta, dostupna je u: Kovács, Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, 86-89

jednog jela nije uvijek, usprkos Petőfijevoj vještom opažanju, isti onaj ponos koji čini narod slobodnim. Već spomenutim stranim putnicima, kojih je, za pretpostaviti je, u doba *Childea Harolda* i još dugo nakon bilo mnogo, takav pristup ugostiteljstvu ne ostavlja dobar utisak. Tako je postignut kontraefekt i izgubljen značaj retka kojime Petőfi dočarava čardu Kerényiju: „A tamo na rubu horizonta čarda u Hortobágyu, ali ne na zemlji, već na nebu...tamo ju je uzdigla fatamorgana.”⁹⁸ Neposredno prije tog opisa, Petőfi se još jednom prilikom osvrće na mađarstvo i njegove karakteristike: „[...] pastir pred nama diže šešir, ne iz pokornosti kao Nijemac i Slovak, nego iz ljudskosti, kako i priliči Mađaru.”⁹⁹ Smatram da je odlomak o prednostima i nedostacima putovanja po Mađarskoj, barem u to vrijeme, prikladno zaključiti citatom Istvána Györffyja: „U svakom slučaju velik je pothvat poduzeo putnik koji je pred stotinjak godina kanio stići iz Erdelja u Peštu.”¹⁰⁰

Kukuljević je jedan od putnika koji na ugostiteljstvo gledaju očima stranca. Čini se da su Bošnjaci, za Kukuljevića tada narod poprilično nepoznatih i neistraženih običaja, u njegovom sjećanju ostali kao ljubazan i gostoljubiv narod. To potvrđuje nekoliko primjera u kojima se osvrće na taj predmet:

„Posjetio sam s prijateljem A. V. i kuću hadži Nazifa Đumišića, najglasovitijega spahiju u banjalučkomu kotaru. Na moju žalost ne nađosmo ga kod kuće, jer biaše otišo u Kumsale, lietni stan Ali-bega Džinića. Nu Nazifov rođak hadži Mehmet Hajišić primio nas je veoma ljubežljivo; razgovarao se s nama o svačemu, a ponajviše o rudama bosanskim, jer želi stupiti u društvo koje će tražiti i kopati po Bosni rude.”¹⁰¹

[...] dođe nam jedan zaptija nasusret, umolivši nas da svèrnemo u han, jer nas spahija u svome dvoru primiti ne može, budući da dvor popravlja pa ne ima pristojne sobe za goste. Mi pomislismo da nas spahija na stan primiti neće što smo kauri i svèrnemo u han [...] kad eto dođe k nama sam spahija Muharemaga hadži Romanović, pozdraviv nas veoma prijazno u svome hanu, i žaleći što nas u svome dvoru primiti mogo nije. [...] Na to otiđe kući i pošalje nam baš dobru večeru, koja se sastojala od jušadi, pilava, tenfane bravetine, pite i mlieka.”¹⁰²

„Budući da biasmo odlučili odpočinuti jedan dan u Jajcu, upotrebismo taj dan se razgledamo malko po gradu. Već oko osam satih otidosmo k mudiru na pohode, s molbom, da

⁹⁸ Petőfi, III.

⁹⁹ Petőfi, III.

¹⁰⁰ Györffy, 361.

¹⁰¹ Kukuljević, 338/9.

¹⁰² Kukuljević, 351.

nas vodi po varoši. On nas podvori najprije limonadom, cèrnom kafom i čibukom, pa nas zatim odvede u grad, koji je za sve, a osobito za kèršćane, zatvoren.“¹⁰³

Usporedimo li, dakle, Petõfijeve i Kukuljevićeve dojmove u pogledu ugostiteljstva, primijetit ćemo da se nalaze na dva različita kraja jedne heterotopije. Vidimo kako gostionica kao heterotopija (u ovom se slučaju heterotopija gostionice širi, pokrivajući ostale prostore koji pripadaju ugostiteljskom zanatu, što će u Kukuljevićevom slučaju reći kuće aga, spahija, mudira i sl.) veže dva ekstrema, djeluju između dva pola. Susrećući sunarodnjake, Petõfi redefinira svoj nacionalni identitet, a Kukuljević istražujući tek definira novi identitet. Možemo reći kako su ova dva procesa u korelaciji, budući da Kukuljević novo identifikirani identitet koristi za redefiniranje vlastitoga. U predgovoru „Putovanju po Bosni” odmah nalazimo ideju blisku toj:

„Za hèrvatski narod ne ima zanimljivije zemlje do Bosne, srodne po kèrvi i jeziku naroda, susjedne po geografičkom položaju i sdružene po historičkoj prošastnosti, pa ipak sadašnjemu našem naraštaju o sve strane Une i Save skoro sasvim nepoznate.“¹⁰⁴

Razlog zašto su se brojni pripadnici Ilirskog pokreta okrenuli Bosni kao izvoru u kojem će tražiti potporu svojim panslavističkim idejama možda treba tražiti u činjenici da povezivanje s ostalim južnoslavenskim narodima nije uspjelo. Primarna težnja bila je povezati se sa slavenskim narodima unutar Monarhije kako bi se osigurala ravnopravnost, i proširio utjecajni krug Slavena. Iako je Valentin Vodnik također promovirao ideje Ilirskog pokreta u Sloveniji, povezivanje sa Slovencima i slavenskim narodima u Austriji nije uspjelo, dok ideje preporoda u Srbiji, na čelu s Vukom Karadžićem idejno nisu odgovarale hrvatskom Ilirskom pokretu i idejama panslavizma na ovim prostorima. Dok je štokavsko narječje u Hrvatskoj uzeto kao osnovno, Karadžić je zagovarao da je štokavsko narječje temelj i glavno obilježje srpskog jezika. Tako je Kukuljević bio prisiljen prekinuti potragu za istomišljenicima na sjevernom rubnom dijelu Balkana, a Bugarska je svakako bila predaleko za čvrsto i temeljito širenje istih ideja. Iako je Bosna, zbog veoma različitih kulturnih utjecaja, u stoljećima koja su prethodila romantizmu bila *terra incognita*, prihvaćena je bila činjenica da je u određenoj mjeri zadržala slavensku osnovu koja je bila vladajući element prije dolaska Turaka. Nadalje, osmanski element Hrvatima nije bio sasvim nepoznat budući da je u Slavoniji stoljećima bio od velikog utjecaja. Smatram da je slično razmišljao i Kukuljević kada se zaputio za Bosnu. Ovdje dolazi do izražaja tvrdnja da „prostor ima više, ponekad proturječnih, slojeva značenja“¹⁰⁵. Povod koji

¹⁰³ Kukuljević, 357.

¹⁰⁴ Kukuljević, 327.

¹⁰⁵ Arias, Santa, *Rethinking Space: An Outsider's View of the Spatial Turn*, GeoJournal Vol. 75, No. 1, 31.

sam ja pretpostavio ne sadrži nužno proturječne slojeve, ali ih zasigurno sadrži više. Ne treba odbaciti ili zanemariti utjecaji istog prostora na različite kulture kroz vrijeme. Prostor čuva materijalnu ostavštinu prijašnjih kultura, a u isto vrijeme nastanjuje nove kulture koje prenose fragmente prijašnjih kultura sačuvane u običajima, jeziku ili vjerovanjima. Upravo je to razlog zašto Kukuljević ne opisuje Bosnu kao predaleku, nego je smatra bliskom.

Petőfi shvaća da su fragmenti prijašnjih slojeva kultura sačuvani u prostoru, zato ne propušta priliku napomenuti kada prolazi pokraj groblja gdje počiva Csokonai, a nije propustio ni posjetiti „sveti grob” Ferenc Kőlcsey, kada je prolazio kroz Cseke. Kada zastaje u Beregszászu, produžuje prema Munkácsu kako bi vidio zatvor u kojem je bio zatvoren Kazinczy (1800. – 1801.). Zato poseban status u pismima ima i Tisa. Samo je jedan kulturni element snažnije obilježio Tisu i obrnuto: mađarstvo. Prešavši preko Tise piše: „Toliko volim tu rijeku, možda zato što je od glave do pete mađarska¹⁰⁶: u našoj se domovini rađa i u našoj domovini umire, i upravo kroz Alföld luta, kroz moj dragi Alföld.”¹⁰⁷ Takvi primjeri podudaraju se s Györffyjevom idejom mađarstva:

„Načelo „pater est incertus” se ipak odnosi na svaki narod. Nitko ne može procijeniti svoje mađarstvo na antropološkoj, genealoškoj ili etimološkoj osnovi. Mađarstvo nije pitanje tijela ili krvi, već duše.”¹⁰⁸

Najbolji primjer tomu je i sam Frigyes Kerényi (1822. – 1852.) kojem su upućena sva ova Petőfijeva pisma. Frigyes Kerényi ime je koje je kasnije prisvojio Emil Friedrich Christmann, rodom Nijemac, ali je „u političkoj i pjesničkoj opijenosti dobom reformi”¹⁰⁹ prihvatio mađarstvo kao glavni element svojeg nacionalnog identiteta. Kerényi je bio veoma blizak s Petőfijem i M. Tompom, a kada je je nakon Rata za slobodu emigrirao u Sjedinjene Američke Države (New Buda, Iowa) pismima je održana kolumenacija između njega i Petőfija. Iako nisu pronađeni primjerci Kerényijevih pisama Petőfiju, ne možemo zanemariti potencijalni utjecaj pisama u kojima Petőfi ne odustaje od ideja propalog rata. Svoju ponesenost revolucijom u romantističkom duhu Kerényi iznosi u svojim pojedinim pjesmama:

¹⁰⁶ Danas Tisa prolazi kroz pet četiri različitih država: izvire u Ukrajini, i iako najvećim dijelom teče kroz Mađarsku, dijelom prolazi i kroz Rumunjsku i Slovačku, a u Dunav utječe kod Starog Slankamena u Srbiji.

¹⁰⁷ Petőfi, XIV.

¹⁰⁸ Györffy, 491.

¹⁰⁹ Kerényi Frigyes: <https://mek.oszk.hu/01100/01149/html/kerenyi.htm> (10.11.2019.)

„Nismo mi siročad ostavljena
Kuju bog naroda zaboravi
Dičimo se! i vrata narodne
Slave će i nama otvoriti!“¹¹⁰,
„Plivam u bujici slavni, velikih naroda [...]“¹¹¹

Ova ideja, naravno, ne mora vrijediti samo za mađarstvo. Načelo „pater est incertus” primijenjivo je pri analizi panslavističkih ideja. Takav pristup dopušta rušenje užih nacionalnih barijera i povezivanje na široj osnovi. Mnogo bi teže bilo povezati ljude, pogotovo geografski nepovezane, u jednu homogenu zajednicu da je „otac” pojedinog naroda *certus*. Interakcija jednog naroda s drugim narodima kroz povijest i razmjena aspekata kulture presloženi su da bi pripadnici dvaju ili više naroda dijelili isto podrijetlo. Ideje panslavizma sežu i dalje u prošlost od početka devetnaestog stoljeća, kada se javljaju kod južnih i zapadnih Slavena, poglavito Čeha, Slovaka, Hrvata i Slovenaca. Početke panslavizma možemo pratiti još od renesanse kada Vincent „Priboevius” (Pribojević) u Veneciji objavljuje *De origine successibusque Slavorum* (1532.).¹¹² Nakon njega, 1592. Petar Cedulini (Cedulin), kao i Pribojević porijeklom iz Dalmacije, šalje pismo papi Klementu VIII. povodom njegove inauguracije, u kojem svjedočimo sličnim idejama. Dok Pribojević spominje velike zasluge kralja Žigmunda I. Jagelovića i Poljaka, spominje Ruse kao njihove neprijatelje, to ne znači da ih izostavlja, kako Halecki napominje, iz velike zajednice Slavena.¹¹³ Primjerom ranijih korijena panslavizma vidimo kako ideja kod južnih Slavena, a prvenstveno Hrvata seže dalje u povijest od Kukuljevića i Ilirskog pokreta, odnosno da postaje od određene važnosti kako Osmansko Carstvo postaje neposredna prijetnja. Ipak, ovo su bili samo začeci te ideje bez većeg odjeka. Od većeg značaja postaje, kao što je već ranije spomenuto, u devetnaestom stoljeću, pogotovo nakon ujedinjenja njemačkih naroda i Italije.

¹¹⁰ Kerényi: Hadd huhogjon (<https://mek.oszk.hu/09600/09623/09623.htm#193>) (29.10.2019.) vlastiti prijevod

¹¹¹ Kerényi: Simúl a Part felé (<https://mek.oszk.hu/09600/09623/09623.htm#193>) (29.10.2019.)

¹¹² Halecki, Oscar, *The Renaissance Origin of Pan Slavism*, The Polish Review Vol. 3, No. 1-2

¹¹³ Halecki, *The Renaissance Origin of Pan Slavism*

4. OSVRT NA TOPONIME KAO ELEMENTE NACIONALNOG SAMOODREĐENJA KOD PETŐFIJA I KUKULJEVIĆA

U ovoj zadnjoj cjelini nemam kao cilj udaljiti se od teorije prostornog zaokreta, no smatram da analiza prevladavajućih geografskih elemenata kod Petőfija i Kukuljevića zaslužuje, barem radi preglednosti, zasebno poglavlje.

Irina V. Popova-Nowak navodi glavne gradove, Gornju Ugarsku, Transilvaniju, Veliku mađarsku ravan (a puszta), Balaton, Dunav i Tisu kao najvažnije točke simboličke karte koju su Mađari stvorili o svojoj državi.¹¹⁴ Primijenimo li to na primjeru Petőfija, zaista uvidamo da svi od gore navedenih krajeva kroz koje je prošao ostavljaju snažan utjecaj na njega. Petőfijeva ruta bila je od Pešte preko Füzesabonya i Proszlóa, pa zatim Tise i Debrecena dijelom Velike mađarske ravni u Transilvaniju (Nagybánya, Szatmár, Nagyvárad, Szalonta), a to je, pogledamo li netom navedene toponime, put koji pokriva dosta fokalnih točaka simboličke karte. Najveći utjecaj na formiranje dojmova ipak vrše ravan i Tisa. Već sam spomenuo na koji je način i kojoj mjeri ravan utjecala na formiranje romantističkih i nacionalnih ideja, no važno je, konačno, objasniti i zašto. Zašto Petőfi s toliko smjelosti i ponosa piše: „Kako je jednostavna velika ravan, a opet kako veličanstvena! no može li biti veličanstveno ono što nije jednostavno?”¹¹⁵ Potražimo li Kukuljevićevu reakciju na sličan motiv naće ćemo sljedeće: „Krasan položaj, ali tužan pogled, jer je naokolo sve pusto i mèrtvo.”¹¹⁶; [...] jašismo po divljoj pustinji, u kojoj bieše jedva kadikad čuti po gdiekoju pticu, ili izdaleka zvuk pastierske svirale.”¹¹⁷ Želimo li potpun odgovor na ovo pitanje, smatram da pitanje treba sagledati iz povijesnog aspekta. Prema dosadašnjim teorijama prihvaćeno je mišljenje da su Mađari, kao ugrofinski narod, na prostor današnje Mađarske došli iz porječja rijeke Ob u Sibiru. Faktor koji je potencijalno mogao inicirati tu veliku migraciju bilo je postepeno zagrijavanje sibirskih stepa u prvom tisućljeću prije Krista. Prema pojedinim podacima ugarski ogranak ugrofskih naroda (Mađari, Voguli, Ostjaci) tada kreću prema jugu i jugozapadu, od Urala prema Volgi i Donu i dolaze u kontakt s turkijskim narodima (Baškirija). István Zimonyi u svojoj disertaciji navodi nekoliko zastupljenih teorija¹¹⁸: prema Gy. Győrffyju Mađari oko 463. s područja Urala silaze prema sibirskim stepama, a u prvoj polovici sedmoga stoljeća prema, pa kasnije i uz Dunav. Prema J. Szűcsu Mađari do sedmoga stoljeća obitavaju istočno od Dona, a kasnije sele uz Don i Dunav. Gy. Németh piše kako početkom petoga stoljeća oko Volge i Kame već obitavaju Mađari i

¹¹⁴ Popova-Nowak, 147.

¹¹⁵ Petőfi, III.

¹¹⁶ Kukuljević, 354.

¹¹⁷ Kukuljević, 349.

¹¹⁸ Zimonyi, István, *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, Szeged, 2012., 6.

posjeduju znanja o uzgajanju konja. Za vrijeme obitavanja u sibirskim stepama (Baškirijska) Mađari se susreću s turkijskim narodima i od njih preuzimaju pojedine vještine vezane uz uzgoj žitarica i životinja te izradu oruđa i alata. Iz tog je razloga nekolicina mađarskih riječi vezana uz uzgoj i obradu zemlje i nazivi pojedinih alata turkijskog podrijetla. Napokon u devetome stoljeću dolaze na prostore Panonske nizine i Karpata te postepeno prelaze s nomadskog i polunomadskog načina života na sjedilački način života, dolaze u kontakt s obližnjim slavenskim i germanskim narodima te preuzimaju kršćanstvo.

Ovakav razvoj povijesti mađarskog naroda postavio je snažan temelj za inkorporaciju ravni kao dio identiteta. Ono što je nedostajalo bio je dovoljno snažan povod, a donio ga je romantizam. Koliko je zasad poznato, cijelo jedno tisućljeće glavna geografska odrednica mađarstva bila je ravan, pa se pjesnici, usvojivši ideje romantizma, vraćaju u povijest i u njoj prije svega pronalaze taj motiv. Petőfi u tome nije iznimka. Velika ravan ostaje središnje mjesto mađarske nacionalne orijentacije i u dvadesetom stoljeću. Gyula Illyés u svojem djelu „*Puszták népe*” iz 1936. nastavlja s tradicijom uključivanja Velike ravni u vlastiti identitet. Približava *pusztu* iz geografskog, ali i sociološkog i kulturološkog aspekta. Piše o običajima i tradicijama koje je moguće naći na tim prostorima. Potrebu za nastavljanjem širenja svijesti o „puszti“ kao dijelu identiteta Illyés naglašava već u prvoj rečenici: „Rođen sam i odrastao u provinciji, no o životu na selu nisam znao mnogo više nego što bih znao da sam svjetlo dana ugledao u gradu.”¹¹⁹ I Mihály Babits, veliki mađarski pjesnik dvadesetoga stoljeća, u svojem eseju, koji je također naslovio „*Puszták népe*” kao da odgovara na Illyésevu izjavu: „U djetinjstvu sam i ja bio na Velikoj ravni. Bio sam i od tada, u posjetu imućnijim prijateljima, no to ne znači mnogo.”¹²⁰ Mogli bismo reći da je Petőfi svojim stihom: „Na ravni sam rođen, to mi je dom” nadolazećim generacijama književnika dao priliku da ispituju u kojoj je mjeri ravan dio njihovih identiteta.

Argument koji će pak Tisu smjestiti u ovaj kontekst je već prije navedena izjava: „od glave do pete mađarska”. No Tisa ima veću ulogu. Najveća je lijeva pritoka Dunava i kao takva od iznimne važnosti za pretežno sušno područje sjeveroistočne Mađarske. Nije rijetkost da se rijekama pridaje velik značaj budući da uz sebe donose plodna područja, a samim time i hranu (najistaknutiji primjeri još od pretpovijesti su Eufkrat i Tigris, Nil i dr.). Tisa i njeno porječje godišnje bi stvarali veliko močvarno područje koje je s jedne strane obilovalo florom i faunom, no s druge strane štetilo lokalnom stanovništvu. Zato je tijekom devetnaestoga stoljeća

¹¹⁹ Illyés, Gyula, *Puszták népe*, Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó, 1972., 1.

¹²⁰ Babits, Mihály, *Puszták népe* (<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19136.htm>) (31.10.2019.)

poduzeto više pothvata koji su nastojali regulirati tok Tise s minimalnim izlivanjem. O tome piše i Petőfi u pismima, prisjećajući se bajkovitosti koja je nestala regulacijom:

„A ta će prokleta regulacija svu tu bajkovitost privesti kraju; bit će reda i prozaičnosti. Nikako ne bih sada htio biti Tisa. Jdna Tisa! Do sada je po volji putovala svijetom poput neobuzdanog divljeg ždrijepca, a sada joj stavljaju uzde, uprežu je, pa neka tetura lijepo kroz rutinu.”¹²¹

Što se tiče utjecaja glavnoga grada na formiranje i definiranje mađarstva kod Petőfija, ustvrdio bih da iako postoji, nije toliko snažan kao prethodna dva. Smatram da je važan dio ukupnog identiteta, no s druge strane kao da služi kao opreka provinciji koja se još više uspijeva istaknuti kada se uspoređi s „tom divovskom košnicom”.

Kukuljević pak putuje uz Savu do Gradiške, pa preko Banje Luke i uz Vrbas do Travnika, Jajca pa opet Travnika te nazad prema Hrvatskoj (putovanje do Sarajeva je otkazano). Budući da su prostori koji čine fokalne točke Kukuljevićevog putovanja veoma različite od onih koje nalazimo kod Petőfija, analizi ćemo se približiti iz drugog aspekta. Usporedimo li Vrbas, koji se postavlja kao geografska vodilja Kukuljevićevog putovanja, s Tisom, naići ćemo na nekoliko oprečnosti. Te oprečnosti ne proizlaze iz samih karakteristika rijeka, iako se i po tome razlikuju, već iz geografskog i sociološkog konteksta u kojemu su smještene:

„Poslie odmora pođosmo dalje uz rijeku Verbas. Okolica je sva zapuštena, izdaleka vide se bërda, pa na njima gdiekoja samotna džamija, što se u toj mètvoj pustinji bieli kao kakav duh na samotnome groblju.”¹²²

Kukuljević u ovom kratkom paragrafu otkriva nekoliko čimbenika koji prostor Bosne čine sasvim oprečnim Mađarskoj. Vrbas nije od tolike važnosti za Kukuljevića, od kolike je Tisa za Petőfija, no isto tako uloga Vrbasa nije jednaka ulozi koju ima Tisa. Vrbas otvara geografsko-sociološki kontekst koji Kukuljević zatim pomnije razmatra, dok je kod Tise situacija obrnuta. Sav geografsko-sociološki kontekst dovodi do afirmiranja Tise kao ključnog dijela identiteta („od glave do pete mađarska”). More i drveće kao brodolomci izrazi su čija jedina funkcija je približiti Tisu kako bi kasnije mogla biti dublje inkorporirana u identitet. Iako Vrbas često ima funkciju središnjeg motiva, promotrimo li bolje kontekst koji otvara, shvatit ćemo koliko se dva toponima razlikuju. Prostor okolice Vrbasa približava okolne prostore: gdiekoju samotnu džamiju i mrtvu pustinju. Kod Kukuljevićeve objektivnosti primjetan je

¹²¹ Petőfi, III.

¹²² Kukuljević, 333.

nedostatak romantičarske zanesenosti koji je kod Petőfija istaknut. Mogli bismo argumentirati da sve to polazi od znatne različitosti dvaju prostora u smislu reljefa, no ne bismo bili potpuno u pravu. Predložio bih argument za koji sam smatram da bi bio valjan, a ujedno bi mogao i zaključiti ostale stavke koje je ovaj rad nastojao razraditi: Reljef, u užem smislu prostori koji okružuju neku zajednicu, izravno utječe na formiranje identiteta iste zajednice. Važno je uzeti u obzir da Kukuljević dolazi iz Varaždina, pa je samim time dio zajednice koja je definirana prostorima sličnima onima koji definiraju Petőfijevu zajednicu. Dakako, oni se uvelike razlikuju od prostora Bosne. Obojici bi skoro jednako stran bio „visoki Vlašić, pokrit uvijek sniegom i ledom”.¹²³ No što je u tom slučaju s ukupnim hrvatskim identitetom? Nisu li dio tog identiteta Lika, Kordun ili Dalmacija, planinska područja ili područja krškog reljefa? Pojedinaac se u pogledu nacionalnog identiteta može definirati vrlo precizno. Ipak, smatram da je rodno mjesto ili rodni kraj smjernica po kojoj se moguće još preciznije definirati. Ne može se poreći da su obojica ravnopravan dio zajednice koja sebe proglašava nacijom, no njihov rodni kraj homogeniji je u pogledu vanjskih utjecaja od cijele nacije.

Na kraju, i pogledi na grad se razlikuju. Osvrnemo li se na dojmove autora pri prolasku gradom, kod Petőfija ćemo zateći već ranije spomenutu formu utopije kada prođe kroz Mađarska vrata u Kolozsváru, dok Kukuljevićev dojam iz Jajca ukazuje na heterotopiju: „Gornji grad, od Turakah nazvan Ícísar ili Ikisar, zatvoren je željeznom kapijom i tu ne smie nitko unutra bez dozvole poglavarstva.”¹²⁴ Kolozsvár isto tako važnu ulogu igra kao glavno mađarsko središte u Transilvaniji. Upravo je zato toliko upečatljiva slika koju Petőfi opisuje. Apelira na jedinstvo Mađara u trenutku za koji on smatra da je ključan u povijesti vlastitog naroda. Naredni sporovi Mađara i Rumunja početkom dvadesetog stoljeća koji vrhunac dostižu potpisivanjem Trianonskog sporazuma pokazat će koje mjesto zauzimaju Transilvanija i Cluj (Kolozsvár) u formiranju ukupnog mađarskog identiteta.

Za Petőfija su gradovi prostori čiju ulogu on reafirmira, dok Kukuljević tek prvi put prepoznaje prostore gradova i njihovu ulogu. U slučaju Debrecena, tako, saznajemo kako je autor već povezan s prostorom: „Zimu s 1843. na 1844. izgurao sam u ovome debelom gradu, gladan, promrzao i bolestan kod jedne siromašne ali drage starice, Bog je blaglovio.”¹²⁵ Kada dolazi u Nagykaroly, doznajemo je da je tamo prvi puta upoznao Juliju Szendrey. U Nagybányi

¹²³ Kukuljević, 345.

¹²⁴ Kukuljević, 358.

¹²⁵ Petőfi, III.

pak ističe: „Oh, koliko volim ovaj grad! već sam četvrti put ovdje i sve mi se više sviđa. Ove stare kuće prijateljski, poput dragih staraca, pozdravljaju onoga tko dolazi.”¹²⁶

Ne bih želio ponovno isticati ulogu Pešte, no promotri li se iz aspekta iz kojeg sam maločas analizirao ostale gradske prostore moglo bi se zaključiti da je njena uloga reafirmirana samim time što autor kreće na put. Taj argument ne mora uvijek biti valjan, i smatram da ne bi bio valjan ni u ovom slučaju da zaključimo da je jedini razlog putovanja susret s Julijom.

Slika bosanskih gradova, s druge strane, uvelike se razlikuje. Kukuljević kreće stvarati dojmove o gradovima u Gradiški: „U Staroj Gradiški može onaj, koj tomu miestu i tamošnjemu životu privikne, možebit ugodna vremena proživiti, ali meni je upravo do zloga bilo, jer sam jedva čekao da se s miestom oprostim.”¹²⁷ Ova bi se reakcija mogla objasniti činjenicom da autor dojmove tek kreće stvarati, da oni nisu kao kod Petőfija, već određeni prijašnjim interakcijama s prostorima. Već u Banjoj Luci autor stvara čvršću podlogu za prihvaćanje kasnijih iskustava. Opisima čaršije, džamije Feradije, koju „dèrže Bošnjaci za najliepšu u svoj Bosni“, Ramazan i običaja vezanih uz jelo za sebe i publiku formira sliku koja je sada definitivno predodređena da se razlikuje od prostora i običaja kakve je do tada poznao u svojoj zemlji. Pri dolasku u Jajce autor ponovno pruža mjesto dojmovima koji su pali u drugi plan nakon iskustava u Banjoj Luci: „Svaki si može pomisliti, koje ćuti obuzmu domoljubnoga Hèrvata, kad ugleda pèrvikrat ovaj grad, u kom leže tolike uspomene slavne i tužne.”¹²⁸

Iz gore navedenih primjera vidimo kako prostori svoju funkciju ispuvanjaju u optpunosti tek kada postanu dijelom pojedinčevog misaonog procesa. Spomenuti prostori ne bi mogli biti ni utopije ni heterotopije da ih pojedinci takvima nisu učinili. Prostori koje sam analizirao u ovome dijelu rada izabrani su s razlogom. Smatram da ovakva usporedba najbolje pokazuje kako su prostori podređeni kognitivnim procesima pojedinca. Iako su dojmove sa svojih putovanja zabilježili u istome povijensom razdoblju, razmišljanja politički aktivnog pripadnika Ilirskog pokreta stvorila su sasvim različitu sliku od razmišljanja pjesnika koji neovisnost traži na način skloniji romantizmu.

¹²⁶ Petőfi, V.

¹²⁷ Kukuljević, 329.

¹²⁸ Kukuljević, 355.

5. ZAKLJUČAK

Na temelju dva analizirana putopisna korpusa autore možemo usporediti s nekoliko točaka gledišta. Kako bih konačno zaključio usporedbu dvaju autora i putopisa izdvojio bih nekoliko parametara koje sam analizirao tijekom rada i iznio krajnje mišljenje u vezi njih. Glavni parametri na temelju kojih bih zaključio rad su: 1) prisutnost utjecaja romantizma 2) primjena ideja potaknutih romantičarskim duhom pri interakciji tijekom putovanja 3) rezolutnost pri primjeni tih ideja 4) mjera u kojoj je identitet redefiniran nakon tih ideja.

Analizirajući oba putopisna korpusa već sam ustanovio da je romantičarski duh u izvornom smislu očitiji kod Petőfija. Obrazložio sam to činjenicama da je on pjesnik i da je romantizam u Hrvatskoj bio snažno obilježen Ilirskim pokretom, ideje kojega nisu bile razlučive od svoje političke naravi. Petőfi je iza sebe ostavio zavidan korpus pjesama kroz koje se može pratiti razvoj njegovog narodnjačkog, a preko njega i romantičarskog stila, dok se Kukuljević istaknuo prvenstveno kroz aktivnosti vezane uz političke interese (prvi govor na narodnom jeziku u saborskoj skupštini, zalaganja za veću autonomiju Hrvata i Slavena i dr.). Ipak, romantistički utjecaj zahvatio je gotovo cijelu Europu, a ponajviše obrazovanije slojeve koji su tada shvaćali revolucionarnost pojma nacije. Zato ne možemo izuzeti utjecaj romantizma kod Kukuljevića i tvrditi da kod njega nije prisutan. Dakako, Petőfi takve ideje koristi mnogo očitije, pa bismo tako mogli pretpostaviti da su one za njega od primarnog značaja, dok je za Kukuljevića od primarnog značaja formiranje informativnog korpusa koji će javnosti približiti Bosnu kao isključivo slavensku u osnovi. Zato u opisima Bosne ne nalazimo toliko alegorijskih opisa koliko u opisima Alfölda ili Transilvanije. Glavna razlika između primjene ideja kod dva autora je pristup koji koriste pri obraćanju. Kukuljevićev je pristup svakako direktniji. Glavni razlog tomu je što se on javnosti obraća svjesno, dok Petőfi to, pišući pisma prijatelju, čini nesvjesno, a samim time i indirektnije. Petőfi ostavlja više prostora romantičarskim utjecajima, dok Kukuljević taj prostor zatvara objektivnošću. Obojica se pri tome tih pristupa drže, s minimalnim odstupanjima, tijekom cijelog puta. Usporedimo li pojam nacionalnog identiteta kod obojice prije i nakon putovanja vidjet ćemo kako su obojica stekli neke nove dimenzije glede definiranja vlastitog identiteta. Petőfi tijekom svojeg putovanja nije definirao samo opreku koju čine Pešta i Alföld, već i važnost prostora povezanih s osobama koje su dio identiteta (Csokonai, Kazinczy, Tompa). Rekao bih da je on tijekom cijelog putovanja težio formiranju utopije. Kukuljević s druge strane, također uspoređujući Bosnu s Hrvatskom te se time nalazeći u sličnoj poziciji kao Petőfi, ne teži formiranju utopije. Prostorima s kojima se on susreće nedostaje konteksta kako bi formirali utopiju, a argumentirao bih i kako njegov cilj nije stvarati utopiju, već kontekst koji će rezultirati stvaranjem utopije pri

povratku s putovanja. Možemo, dakle, zaključiti da su prostori snažno utjecali na obojici, no na svakoga od njih na različiti način. To je na široj skali rezultirali doprinosenju stvaranja različitih konteksta u dvije države u istom povijesnom kontekstu.

6. BIBLIOGRAFIJA

Arias, Santa. "Rethinking space: an outsider's view of the spatial turn". *GeoJournal*, Vol. 75, 1 (2010), 29-41

Asfour, Lana. „Movements of Sensibility and Sentiment: Sterne in Eighteenth-Century France“. *The Reception of Laurence Sterne in Europe ur. de Voogd, Peter, John Neubauer*. London: Thoemmes, 2004., 9-32

Bene, Sándor. „Az ajándék“. *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. II. ur. Ildikó Horn, Éva Lauter, Gábor Várkonyi, István Hiller Budapest* : L'Harmattan Kiadó, 2016., 253-278.

Benedek, Marcell, Bölöni György, István Király, Pál Pándi, István Sötér, Gábor Tolnai. *Magyar Irodalmi Lexikon II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

Berger, Viktor. "A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében". *Replika* 82 (2013), 25-53

Bíró, Annamária. „Kazinczy esete a szászokkal.“ *Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. ur. Debreczeni Attila, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 338-351

Blankenagel, John C. „Goethe, Madame de Stael and Weltliteratur“. *Modern Language Notes Vol, 40* 3 (1925), 143-148

Brešić, Vinko. *Hrvatski putopisi*. Zagreb: Naklada DiVič, 1996.

Brešić, Vinko. „Kukuljevićev Arkiv i počeci nacionalne znanstvene periodike“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 2017.

- Byron, George Gordon, *Childe Harold*, prev. Luko Paljetak, Znanje, 1988.
- Dienes, Dénes. „Utószó“, u: Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*, Dunaszerdahely, 2003.
- Dreyfus, Hubert L. i Paul Rabinow. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. The University of Chicago Press: Chicago, 1983.
- Eigler, Friederike. “Critical Approaches to “Heimat” and the “Spatial Turn”. *New German Critique* 115 (2012), 27-48
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books, 1972.
- Foucault, Michel. *The History of Sexuality Volume I: An Introduction*. New York: Pantheon Books, 1978.
- Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books, 1994.
- Foucault, Michel. „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“ ur. Neil Leach. New York: Routledge (1997), 330-336
- Gergely, András. „Kazinczy a történelemben“. *Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. ur. Debreczeni Attila, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 285-294
- Grgas, Stipe. *Mjesto, granica, identitet Prostor u hrvatskoj književnosti i kulturi*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., 49-65
- Grgas, Stipe. „O zaokretu ka prostoru“ *Filozofska istraživanja* 125 (2012), 169-177
- Grgas, Stipe. „What Does Melville See on the Ocean?“ *Between the Acts* 7 (2016)
- Györffy, István. *Alföldi népélet. Válogatott néprajzi tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.
- Halecki, Oscar. „The Renaissance Origin of Panslavism“ *The Polish Review* Vol. 3 No. 1-2 (1958), 7-19
- Hanák, J. „Slovaks and Czechs in the Early 19th Century“ *The Slavonic and East European Review* Vol. 10 No. 30 (1932), 588-601
- Hartvig, Gabriella. „Sterne in Hungary“. *The Reception of Laurence Sterne in Europe ur. de Voogd, Peter, John Neubauer*. London: Thoemmes, 2004., 180-193
- Hermann, Zoltán. „Bejárom a sok kertet“. *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. ur. Debreczeni Attila, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 207-222

Hess-Lüttich, Ernest W. B. „Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory“. *Journal for Theoretical Cartography* 5 (2012), 1-11

Illyés, Gyula. *Puszták népe*. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó, 1972.

Jefferson, Ann. *Genius in France: An Idea and Its Uses*. Princeton University Press, 2015.

Ježić, Slavko. *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb: Izdavačko poduzeće Zora, 1955.

Jukić, Tatjana. „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture“. *The Reception of Laurence Sterne in Europe*, ur. de Voogd, Peter, John Neubauer. London: Thoemmes, 2004., 165-180

Kazinczy, Ferenc. *Erdélyi levelek*. Budapest: Wilckens F. C. és fia könyvnyomdája, 1880.

Kontler, László. *A History of Hungary. Millenium in Central Europe*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999. (za hrv. izdanje ur. Magdalena Najbar-Agičić i Damir Agičić, prev. Draženka Kešić i Silvije Devald, Zagreb: Ibis-grafika, 2007.)

Kovács, Sándor Iván. *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi Két tanulmány*. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó, 1988.

Kukuljević, Sakcinski Ivan. *Putovanje po Bosni od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Harvard College Library (orig. izd. Zagreb, 1858.)

Kukuljević, Sakcinski Ivan. *Izabrana djela*. priredio: Nikola Batušić. Zagreb: Matica Hrvatska, 1997.

Lončarić, Magdalena. „Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj“. *Historia Varasdiensis: Časopis za varaždinsku povjesnicu* 1 (2011), 167-182

László, Laura. „Irodalom és kartográfia“. *Helikon* 2 (2019), 138-156

László, Péter et al. *Új magyar irodalmi lexikon III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.

Mance, Ivana. „Kukuljevićev Slovenik umjetnikah jugoslavenskih: povijest umjetnosti kao bibliografski univerzum“. *Rad. Inst. povij. umj.* 32 (2008), 285-296

Margócsy, István. *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Budapest: Korona Kiadó, 1999.

Markus, Tomislav. "Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843. - 1867. godine. Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti" *Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. 27* (2009), 293-318

Melville, Herman, *Moby Dick*, prev. Zlatko Gorjan i Josip Tabak, Zagreb: Školska knjiga, 1999.

Marinković, Dušan i Ristić, Dušan . "Foucaultova geo-epistemologija: geografija, prostori, mjesta". Zagreb: *Holon 4* (2013), 329-358

Moretti, Franco. "Az európai regény atlasza (1800-1900) [részlet]". *Helikon 2* (2019), 204-233.

Papp, Júlia. „Adatok a Kazinczy-levelezés kritikai kiadásához”. *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. ur. Attila Debreczeni, Monika Gönczy, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010., 257-273

Petőfi, Sándor. *Petőfi Sándor összes költeményei*. Laude Kiadó, A Budapest Székesfőváros Közönsége által 1923-ban kiadott mű változatlan utánnomása.

Popova-Nowak, Irina V. *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája: Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750-1850.*, Korall 26, 128-152

Rácz, István (ur.). *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9-10.* Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988.

Ravenel, Florence Leftwich. „Madame de Stael”. *The North American Review Vol. 199* 703 (1914), 922-936

Reisser, Wesley J. „Self-Determination and the Difficulty of Creating Nation-States: The Transylvania Case” *Geographical Review Vol. 99 No. 2* (2009), 231-247

Soja, Edward W. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, New York: Verso, 1989.

Sőtér, István et al. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.

Stanciu, Laura i Cosmin Popa-Gorjanu. *Transylvania in the Eighteenth Century Aspects of Regional Identity*. 2013.

Szabó, Levente T. *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Cluj-Napoca: Komp-Press, 2008.

Szabó, Zoltán G. i Szörényi, László. *Kis magyar retorika*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.

Szepsi Csombor, Márton. *Europica Varietas*. Felelős kiadó: Dobó Ferenc, András László könyvnomda: Kolozsvár, 1943.

Švoger, Vlasta. „Political Rights and Freedoms in the Croatian National Revival and the Croatian Political Movement of 1848-1849: Reestablishing Continuity“. *The Hungarian Historical Review*, Vol. 5, No. 1 (2016), 73-104

Urbanski, Steve. „The Identity Game: Michel Foucault's Discourse-Mediated Identity as an Effective Tool for Achieving a Narrative-Based Ethic“ *The Open Ethics Journal* 5 (2011), 3-9

Withers, Charles W. J. “Place and the “Spatial Turn” in Geography and in History”. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 70, 4 (2009), 637-658

Wolff, Larry. „Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment“. Stanford University Press, 1994.

Zimonyi, István. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Szeged, 2012.

Internetski izvori:

Babits, Mihály. *Pustzák népe*. (<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19136.htm>) (11.11.2019.)

Dékány, Mihály, A Tisza szabályozása. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/az-alfold-3140/a-tisza-3172/a-tisza-szabalyozasa-dekany-mihalytol-318A/>) (11.11.2019.)

Frigyes Kerényi. (<https://mek.oszk.hu/01100/01149/html/kerenyi.htm>) (10.11.2019.)

Kerényi, Frigyes összes művei. (<https://mek.oszk.hu/09600/09623/09623.htm#193>) (10.11.2019.)

Petőfi, Sándor. *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*
(<https://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html>) (9.11.2019.)